

TWAN VAN LIESHOUT Nederland en de Europese solidariteit

De economie van morgen

ROBERT KLEINKNECHT

Kritisch bedrijven-
beleid kan duurzame
groei bevorderen

ANDRÉ KNOTTNERUS

Gezondheid en
economie staan niet
tegenover elkaar

**MAARTEN KEUNE
& PAUL DE BEER**

Van winst en
consumptie naar
publieke diensten

**MARIUS KAT
& PAUL TANG**

Een actievere overheid
en minder macht voor
aandeelhouders

MEIKE BOKHORST over de sociale cohesie in Den Haag Zuidwest

Jaargang 77, nummer 3, juni 2020

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Verschijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik de Boer

Meike Bokhorst

Wimar Bolhuis

Klara Boonstra

Ruud Koole

Wiljan Linders (*eindredactie*)

Marijke Linthorst

Annemarieke Nierop (*hoofdredeactie*)

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Liesbeth Noordegraaf

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Vormgeving

Jaap Swart (*omslag & lay-out*)

Abonnementen

Bel 06 206 12 852 of mail

info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-
makingsnummer.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Emmastraat 69

1814 DM Alkmaar

info@vangennep-boeken.nl

06 206 12 852

Abonnementsprijzen per jaargang

▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 40,50

▶ Particulier Nederland: € 84,50

▶ Instelling Nederland: € 164,50

▶ Particulier buitenland: € 147,50

▶ Instelling buitenland: € 175,50

▶ Losse nummers € 17,50

S&D online

Gratis voor abonnees

Niet abonnees betalen € 2 per maand (per maand opzegbaar).

Aanmelden via send@wbs.nl

© 2020 Uitgeverij Van Gennep

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Redactioneel

Economie is zoveel meer dan het bnp

Twan van Lieshout woont en werkt in het door de coronacrisis zwaar getroffen Spanje, en weegt op verzoek van de redactie van *S&D* het Nederlands eigenbelang af tegen Europese solidariteit. Een valse tegenstelling, concludeert hij. Het beste zou het zijn als zuidelijke lidstaten zelf genoeg inkomsten kunnen genereren. Hij laat zien hoe Nederland daaraan kan bijdragen.

Veel aandacht is er dit nummer verder voor de economie. Dat hoeft natuurlijk niet te verbazen, met een recessie die ons in de nek hijgt. Maar de auteurs in dit nummer willen vooral een *andere* economie. Paul de Beer en Maarten Keune pleiten voor een radicale verschuiving van het stimuleren van winst en consumptie – zoals de afgelopen jaren het beleid was – naar serieuze investeringen in de publieke diensten. Robert Kleinknecht laat zien hoe arbeidsproductiviteit en economische groei verknoopt zijn, en betoogt dat het verstandig is te streven naar een ander soort productiviteitsgroei en naar duurzame groei. Als het aan Marius Kat en Paul Tang ligt, stappen we af van de ‘economie voor alles mentaliteit’ en richt ons overheidsbeleid zich in het vervolg op bredere doelen dan groei uitgedrukt in bruto nationaal product. André Knottnerus ten slotte laat zien dat volksgezondheid en economie nooit tegen elkaar uitgeruild kunnen worden.

Verder schrijft Alyt Damstra over de bepalende rol van media-aandacht in verkiezings-tijd, maakt Annemarie Kok zich bezorgd over de voornemens die de PvdA heeft voor ‘een sterkere democratie’ en doet Meike Bokhorst verslag van werkbezoeken aan Den Haag Zuidwest.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur

Erkenning

Door **Marijke Linthorst**

Redacteur S&D, oud-Eerste Kamerlid PvdA

De coronacrisis heeft voor een verschuiving gezorgd in de waardering van verschillende beroepsgroepen. Niet alleen artsen en verpleegkundigen worden als essentieel gezien, ook schoonmakers, vakkenvullers en distributeurs blijken van cruciaal belang om de samenleving overeind te houden. Het is goed dat deze erkenning (eindelijk) ontstaat, maar nog beter zou het zijn als er ook consequenties aan verbonden zouden worden. Want er is een groot verschil tussen de manier waarop in theorie over laagopgeleiden wordt gesproken en de praktijk.

Dat begint al met de status van de beroepsopleiding. Voor veel ouders en kinderen is het vmbo geen positieve keuze. Vaak ga je naar het vmbo omdat je niet naar de havo of het vwo kunt. Voor dit negatieve imago is ook de overheid verantwoordelijk. Bij de hervorming van het lager beroepsonderwijs, in 1999, werd niet alleen de mavo aan het beroepsonderwijs toegevoegd, maar ook het voortgezet speciaal onderwijs. In het aldus gevormde vmbo moesten ook de meest kwetsbare leerlingen hun plek vinden. In de publieke opinie ontstond het beeld van het vmbo als afvalputje.

De perspectieven voor laagopgeleiden zijn ook niet bepaald rooskleurig. Hun salaris is laag (laagopgeleid staat veelal gelijk aan laagbetaald), kinderen van laagopgeleiden komen regelmatig terecht op een onderwijstype dat geen recht doet aan hun capaciteiten en ook wat betreft gezondheid trekken laagopgeleiden aan het kortste eind. Zij leven gemiddeld zes jaar korter dan hoogopgeleiden en van die kortere levensduur worden ook minder jaren in goede gezondheid doorgebracht.

Bij het ontstaan en toenemen van deze verschillen speelt een aantal factoren een rol. Zoals het gegeven dat het werk van laagopgeleiden vaak zwaar en soms risicovol is en zij minder geld kunnen besteden aan ontspanning en gezond gedrag. De oplossing wordt vooral gezocht in voorlichting: mensen moeten zich bewust worden van de risico's van roken, drinken en overgewicht en dan zullen ze hun gedrag wel aanpassen.

Nu is er natuurlijk niets mis met bewustwording. Maar in dit geval wordt de oplossing van de problematiek wel heel eenzijdig op het bordje van het individu gelegd. Als we erkennen dat veel laagbetaalde functies maatschappelijk van groot belang zijn en tegelijkertijd constateren dat zij vaak vroegtijdige slijtage van de betrokken werknemers tot gevolg hebben, zijn structurele oplossingen geboden. We zouden er op zijn minst voor moeten zorgen dat laagbetaalden een grotere kans krijgen om gezond hun pensioen te halen. Bijvoorbeeld door een geleidelijke verkorting van hun werktijd of door voor hen de pensioengerechtigde leeftijd naar voren te halen. Meestal zijn voorstellen tot aanpassing gebaseerd op het uitsmeren van de uitkeringen over een langere periode. Dat komt in de praktijk neer op lagere maandbedragen. Voor veel laagbetaalde werknemers is dat geen serieuze optie.

In een onderzoek uit 2017 is door het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB) berekend welk bedrag laagbetaalden mislopen in vergelijking tot hoger betaalden. Laagbetaalden dragen langer premies af en maken korter gebruik van AOW en pensioen. In totaal scheelt dat € 60.000. Voldoende om de AOW vijf jaar eerder uit te keren. De coronacrisis biedt een uitgelezen gelegenheid om de met de mond beleden waardering voor lager betaalde beroepen ook in financiële verbeteringen om te zetten.

Eigenbelang én Europese solidariteit

Als we willen dat Europa de coronacrisis doorstaat, dan kan Nederland niet ongeïnformeerd zuidelijke landen als Spanje bekritisieren omdat ze zogenaamd te weinig hervormd hebben. Zowel met het oog op solidariteit als omwille van welbegrepen eigenbelang is het zaak een betrouwbare partner te zijn voor de zwaarder getroffen EU-lidstaten.

TWAN VAN LIESHOUT

Freelance journalist en voormalig FNV-vakbondsbestuurder, woonachtig in Madrid

‘Walgelijk’. Zo noemde de Portugese premier António Costa de uitlatingen van Wopke Hoekstra, en hij had gelijk. De CDA-minister meende niet alleen extra corona-middelen voor zuidelijke landen via het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM) te moeten blokeren, maar dit ook gepaard te moeten laten gaan met het verordonneren van een onderzoek naar een vermeend gebrek aan begrotingsdiscipline van zuidelijke landen.

Je zou het als een diplomatieke blunder kunnen afdoen, ware het niet dat deze arrogantie inmiddels een kleine Nederlandse traditie begint te worden. Van Mark Ruttes ‘geen cent naar Griekenland’ tot Jeroen Dijsselbloems badinerende opmerking dat zuidelijke landen niet om solidariteit moeten vragen als ze hun geld aan ‘Schnaps und Frauen’ hebben uitgegeven. Op de een of andere manier schijnt het in Nederland bon ton te zijn om zuidelijke EU-partners weg te zetten als hervormingsluie verspillers. Een vijfde wiel aan de euro-wagen, meestal vergezeld met een Bolkesteinsse opmerking dat ‘ze nooit

lid hadden mogen worden’.¹ Het maakt geen bijster geïnformeerde indruk, want op zowel de gelijkschakeling van alle zuidelijke landen, als op hun zogenaamde onvermogen tot bezuinigen is veel af te dingen.

Verschillen en overeenkomsten

Er zijn op economisch gebied natuurlijk overeenkomsten tussen landen als Portugal, Italië, Griekenland en Spanje — landen die de aanduiding PIGS nog niet vergeten zijn. Met name Italië en Spanje zijn zeer vergrijsde landen, ook in vergelijking met Nederland of Duitsland. Niet voor niets sloeg Covid-19 er zo hard toe. Ook zijn het landen waar de vorige crisis nog niet was verwerkt, met weinig reserves en een gedaalde maar nog steeds relatief hoge werkloosheid.²

Een derde overeenkomst tussen de zuidelijke landen is hun hogere rente op staatsschuld. Dit wordt niet alleen veroorzaakt doordat de markt hun kans op faillissement hoger inschat en daardoor een hogere risicopremie

vraagt, maar ook doordat in tijden van crisis kopers van schuldpapier zoeken naar zekerheid en er zodoende binnen de muntunie altijd een vlucht is naar veilige (Duitse of Nederlandse) obligaties.³ Zwakkere landen binnen een muntunie, in dit geval de zuidelijke, worden daardoor automatisch met een hogere rente opgezeald, ongeacht hun vermeende (on)wil tot hervormingen of bezuinigingen. Aangezien zuidelijke landen op dit moment allen een hoge staatsschuld hebben, is een verhoging van de rente direct problematisch voor hun overheidsfinanciën.

Anderzijds bestaan er tussen de zuidelijke EU-lidstaten grote economische verschillen, die bovendien een interessant licht werpen op hun vermeende spilzucht. Waar nu alle landen qua staatsschuld boven de 100% van het bbp zitten, was dit voorheen wel anders. Griekenland en met name Italië hebben altijd een hoge schuld gehad. Bij Italië staat daar tegenover dat als je de rentelast op de staatsschuld niet meerekent, er sinds 1992 op één jaar na altijd (primaire) begrotingsoverschotten zijn geweest.⁴ Griekenland is met zijn huidige overschotten een apart verhaal omdat deze geforceerd werden via de Europese steunprogramma's. Spanje had in 2007 een staatsschuld van 42,4%, en deed het daarmee beter dan Nederland (50,5%) of Duitsland (66,5%).⁵ In de periode 2005-2007 had het land bovendien een structureel begrotingsoverschot.⁶ Dit duidt weinig op spilzucht, maar eerder op een ander probleem: de vorige bankencrisis. Laten we hierbij inzoomen op Spanje.

Zuidelijke onwil tot hervorming?

Zoals we zagen was de Spaanse overheidspositie vóór de bankencrisis, die later uitmondde in de economische crisis en de euro-crisis, betrekkelijk goed. Dat was niet in de laatste plaats te danken aan inkomsten die gegeneerd werden uit een bloeiende economie die dreef op explosief stijgende vastgoedprijzen en megalomane infrastructurele projecten. Uiteindelijk bleek het een bubbel, gefacili-

teerd door een netwerk van soms corrupte bestuurders en falend toezicht op zwakke regiobanken. Deze failliete banken werden samengebracht in één bank en die moest vervolgens gered worden door de overheid. Samen met de gevolgen van de economische crisis steeg hierbij de Spaanse staatsschuld van 42% in 2007 naar bijna ruim 119% in 2014.⁷

Op de een of andere manier schijnt het in Nederland bon ton te zijn om zuidelijke EU-partners weg te zetten als hervormingsluie verspillers

Ook politiek had de bankencrisis enorme consequenties. Honderdduizenden woedende indignados gingen de straat op, terwijl de zittende sociaal-democratische regering van José Luis Zapatero zich onder druk van de financiële markten en de EU genooddaakt zag tot een omvangrijke bezuinigingsoperatie met maatregelen als arbeidsmarktflexibilisering, loonkorting in de publieke sector, bevrozing van pensioen en het opschorten van cao's.

Dit werd de sociaal-democratische partij uiteraard fataal tijdens de verkiezingen van 2011: de PSOE verloor een derde van haar electoraat. De rechtsconservatieve Partido Popular (PP) kwam aan de macht, onder leiding van Mariano Rajoy. Hij moest in 2012 een beroep doen op het ESM om de Spaanse banken te herkapitaliseren, waaraan overigens geen voorwaarden gekoppeld werden. Niettemin zette Rajoy qua hervormingen nog een tandje bij door een omvangrijke bezuinigingsoperatie te starten die de Spaanse overheid moest verkleinen.

Op het gebied van de arbeidsmarkt implementeerde hij een nu nog steeds gehate 'reforma laboral': een decentralisatie van cao-onderhandelingen en een uitkleding van

collectieve en individuele arbeidscontracten, waarbij met name jongeren massaal eindigen in preciaire contracten die vaak maar een paar weken of maanden duren.⁸ Na bijna zeven jaar PP-beleid kwam er dit jaar eindelijk weer een volwaardig functionerende sociaal-democratische regering aan de macht. Eén van de speerpunten: het gedeeltelijk terugdraaien van de bezuinigingen en de arbeidsmarkt-flexibilisering.

Het punt moge duidelijk zijn: het idee dat er in een zuidelijk land als Spanje niet of nauwelijks hervormd is, klopt volstrekt niet. Wel kampen landen als Spanje en Portugal nog met een hoge schuld, en zijn ze daarom kwetsbaar voor hoge rente op hun staatsschuld. En jawel, Spanje zou ook steviger de economie ter hand kunnen nemen, bijvoorbeeld door overheidsdiensten te moderniseren of de (arbeids)productiviteit te laten stijgen door te investeren in beroepsonderwijs en innovatie.⁹ Hierdoor zou de economie minder hoeven steunen op het toerisme, de bouw en de landbouw.

Dit laatste zou overigens pleiten voor meer publieke investeringen in plaats van besparingen, en die ruimte had het land de afgelopen jaren niet, ook vanwege de eerdere bezuinigingen. Maar om, zoals Hoekstra en Rutte deden, expliciet opnieuw allerlei bezuinigingen en flexibilisering te eisen wanneer landen – zonder dat ze daar iets aan kunnen doen – harder dan Nederland door een virus getroffen worden, gaat niet aan. Ook niet als er structurele belangen op het spel staan die de kern vormen van een ouder Europees verdelingsvraagstuk.

Coronacrisis rakelt oude muntunie-discussie op

Zowel Spanje als Italië werden buitenproportioneel hard geraakt door de Covid-19 uitbraak, en zagen zich gedwongen tot een gehele lockdown. Het verschil tussen noordelijke en zuidelijke landen zat tijdens de corona-uitbraak niet in het feit dat alle nationale overheden ongekende bedragen in willen zetten om de economie te ondersteunen en inkomens van

werknemers op peil te houden. Het verschil zat wel in de mogelijkheden om aan deze bedragen te komen.

Waar de Nederlandse minister Hoekstra nog zelfverzekerd opmerkte dat ‘onze zaken echt heel diep zijn en ik ben bereid om ze allemaal te legen’, was de situatie in Spanje en Italië wel anders. Direct steeg de rente op de financiële markten op de uitgifte van hun nieuwe langlopende obligaties. En als gezegd, deze landen hebben dusdanig hoge schulden dat dit een probleem is.

Het idee dat er in Spanje niet of nauwelijks hervormd is, klopt niet

Om het zuiden toch te helpen, zijn er verschillende mogelijkheden. De meest belangrijke kwam via de Europese Centrale Bank (ECB), die met haar Pandemic Emergency Purchase Program (PEPP) halverwege maart besloot tot schuldenopkoop, hetgeen de zuidelijke rentes omlaag bracht. Het probleem hiervan is dat de ECB niet democratisch gecontroleerd wordt en dus zelfstandig de kastanjes uit het vuur moet rapen.¹⁰ Bovendien ligt het ECB-beleid in Duitsland (juridisch) onder vuur, hetgeen twijfels doet rijzen over de toekomstige houdbaarheid. Het zou dus beter zijn om te komen tot een politieke Europese oplossing.

Ten eerste was er de startoptie om deze landen te steunen via het ESM, het noodfonds voor (asymmetrische) economische schokken in de EU. Het fonds is deels voorgefinancierd, waarbij Italië en Spanje overigens op basis van hun grotere bevolking en bnp een groter deel hebben ingelegd dan Nederland.¹¹ Het probleem van dit fonds is dat er normaal gesproken voorwaarden aan vastzitten, zoals een door de trojka gemonitord hervormingsprogramma.

Deze austerity-pakketten hebben sinds de Griekse steunprogramma's terecht een slechte naam in het zuiden. Bovendien zijn voorwaarden niet gerechtvaardigd, omdat de crisis door het coronavirus is veroorzaakt, en niet door slecht financieel beleid. Ten tweede kwamen de oude plannen weer terug om via eurobonds de zuidelijke landen te helpen. Binnen dezelfde gezamenlijke schulduitgifte waren er vervolgens weer twee mogelijkheden: de structurele eurobonds, of een tijdelijke faciliteit waar bij via zogenaamde coronabonds alleen voor nieuwe schulden binnen deze crisis een gezamenlijke garantie zou worden afgegeven.

Door de Nederlandse boude stellingname ontspoorde deze discussie, hetgeen de zuidelijke landen overigens niet slecht uitkwam. Wat was hier de oorzaak van? De coronacrisis revitaliseerde en accelereerde een veel langer lopende loopgravenoorlog tussen noord en zuid. Dit debat gaat over de voor- en nadelen van onze muntunie. Het centrale probleem dat al jaren op tafel ligt, is of de voordelen van de euro en de interne markt nu werkelijk zo eerlijk verdeeld zijn tussen rijke en armere lidstaten.

Er zijn structurele handelsbalansonevenwichtigheden tussen de verschillende landen: de Nederlandse en Duitse export profiteren van de extra afzetmarkt in het oosten en zuiden van de EU. Tegelijkertijd hebben de deelnemende lidstaten geen gelijke economieën en zijn ze niet even competitief.¹² Vroeger konden landen als Italië en Spanje dit nog enigszins rechtekken met het devaluatie-instrument, maar deze is bij de introductie van de gemeenschappelijke munt weggevalen.¹³ Dan resteert er in crises voor een herstel van competitiviteit slechts intern devalueren: bezuinigingen, arbeidsmarkthervormingen en verlaging van de lonen.

Het langzame herstel van de vorige crisis bewijst dat dit geen goede oplossing voor ons allen is, en heeft bovendien de zuidelijke landen niet de mogelijkheid gegeven zich voor te bereiden op deze nieuwe crisis. Tenzij het zuiden geholpen wordt door zogenaamde

transfers: eurobonds, een gezamenlijke EU-begroting of gezamenlijke werkloosheidsuitkeringen. Allemaal zaken waar rechts Nederland zich al tijden met hand en tand tegen verzet. Via de crisis zagen de zuidelijke landen niet alleen een kans om deze wensen opnieuw op tafel te leggen, maar hadden ze ook een sterkere casus. Niet in de laatste plaats door het Nederlandse optreden.

Eigenbelang én Europese solidariteit

De structurele eurobonds zouden het bovengenoemde probleem kunnen oplossen. Ze zijn vooralsnog onbespreekbaar voor vijf eurolanden, waaronder niet alleen Nederland maar ook het machtige Duitsland, en zullen er om die reden niet snel komen. Dat gold niet voor het pakket van € 540 mrd waarin de ESM-middelen zonder hervormingsvoorwaarden zaten, waartegen het Nederlandse kabinet tandenknarsend het verzet staakte en dat eind april tot stand kwam. Nederland haalde eenzaam bakzeil.

Toch schijnt er niet veel geleerd te zijn. Want opnieuw stelde het kabinet bij monde van premier Rutte na het voorstel van het Frans-Duitse herstellfonds (€ 500 mrd, op basis van giften) van 18 mei, dat 'aanspraken op hulp gepaard moeten gaan met vergaande hervormingen' voor de wederom vage categorie 'landen in het zuiden'.¹⁴ Nederland zou er echter goed aan doen zich dit keer wat welwillender en ruimhartiger op te stellen. Hiertoe zijn drie hoofdredenen.

Ten eerste: bezuinigingen tijdens een economische crisis werken niet. Dit mag misschien een links standpunt lijken, ware het niet dat één van de hoofdactoren van het kabinet, namelijk de CDA-minister van Financiën Wopke Hoekstra, hier inmiddels ook van overtuigd is: 'Wat echt onverstandig is om in een crisis die we nu hebben, is om ook nog eens te gaan snoeien. Dat is alsof je je bomen gaat snoeien, terwijl het buiten vriest'.¹⁵ Kennelijk geldt dit volgens het kabinet dan weer niet voor buitenlandse EU-partners.

Opmerkelijk is ook dat de verdere hervormingseisen nooit concreet worden gemaakt, maar waarschijnlijk liggen in pensioenversobering en arbeidsmarktflexibilisering. Economische analyses van onder andere de Europese Commissie signaleren echter dat de verregaande flexibiliteit in de Spaanse arbeidsmarkt juist het probleem is, omdat het de productiviteitsgroei drukt en armoede in de hand werkt.¹⁶

De coronacrisis revitaliseerde en accelereerde een veel langer lopende loopgravenoorlog tussen Noord en Zuid

De tweede reden is het welbegrepen eigenbelang: Nederland profiteert buitensporig van de interne markt, en de bijbehorende vrijheid van goederen, personen, kapitaal en diensten. De Nederlandse exportpositie, maar ook de mogelijkheden voor bijvoorbeeld pensioenfondsen om met hun kapitaal in het zuiden te investeren, zijn voor ons van groot belang. Het zuiden is zich hiervan bewust, getuige ook de Eurostat-data die de Spaanse minister Arancha González Laya in een interview aan *de Volkskrant* presenteerde: 'De gezamenlijke markt levert een Nederlander gemiddeld 5.000 euro op en een Spanjaard minder dan 2.000 euro.'¹⁷ Nederland doet er op basis van eigenbelang goed aan om het zuiden tegemoet te komen. Of zoals oud DNB-bestuurder Nout Wellink al opmerkte: 'Wij zijn geen rijk noorden meer als het hele zuiden omvalt.'¹⁸

Het derde argument is dat voor een sterke EU in de toekomst, solidariteit op dit moment gewenst is. Een te grote kloof tussen Noord en Zuid kan het voortbestaan van de unie op het spel zetten, betoogde ook de Spaanse premier Pedro Sánchez in *NRC Handelsblad*: 'Zonder

solidariteit is er geen cohesie, zonder cohesie is er onvrede en wordt de geloofwaardigheid van het Europese project ernstig geschaad.'¹⁹

Met het niet willen ondersteunen van zuidelijke landen, wordt de slagkracht van hun overheden om de economische klap op te vangen verkleind, en dat vergroot nogmaals de verschillen tussen de noordelijke en zuidelijke economieën. Hierdoor versterkt Nederland alleen maar de zuidelijke stemmen die zich afvragen wat nu voor hen het voordeel van de interne markt en muntunie is.

Dat probleem is met name in Italië prangend, maar ook in een traditioneel pro-Europees land als Spanje is een eurosceptische partij als Vox in opkomst. Het miljard dat Rutte en Hoekstra de zuidelijke landen wilden toestoppen getuigde van weinig begrip van de situatie en van de onbalans van de muntunie op langere termijn.²⁰ Wie zijn vrienden in tijden van crisis niet wil steunen, moet niet gek staan te kijken als zuidelijke landen zich zullen afwenden van het Europese project of dat hun steun in de toekomst ook niet wederkerig zal zijn. En dat is van belang. Want de Europese Unie is een van de grootste handelsblokken en een belangrijke globale speler die het Nederlandse belang verdedigt in een onzeker geopolitiek landschap.

Maar de Europese Unie en de muntunie zijn ook bouwwerken die broze funderingen hebben. Nederland kan zich de luxe van een zwakke Europese Unie in de 21ste eeuw helemaal niet permitteren. Of gaat Nederland in navolging van het Verenigd Koninkrijk zelf handelsakkoorden sluiten of een tegenwicht vormen aan een opkomend China?

Meer inkomsten door minder Nederlandse derving

En Nederland kan meer doen, en liefst buiten het terrein waarbij lidstaten alleen maar meer schulden moeten aangaan. Beter zou het zijn als zuidelijke lidstaten zelf genoeg inkomsten genereren. Nederland kan hier op verschillende manieren aan bijdragen.

Binnen de bredere discussie rondom de verschillen in competitiviteit tussen EU-lidstaten zou Nederland er goed aan doen zijn handelsoverschotten af te bouwen, zoals we ook hebben afgesproken als onderdeel van het Europese Stabiliteits- en Groeipact. Nederland is altijd goed in het wijzen op de tekortkomingen van andere landen, maar houdt zich zelf ook niet aan de regels.

Wat in dit kader in ieder geval belangrijk is, is dat Nederland de komende crisis niet weer probeert op te lossen door de achterhaalde politiek van loonmatiging en arbeidsmarkt-flexibilisering. Feitelijk dwingt dit andere EU-partners op zijn minst tot hetzelfde beleid, terwijl het Nederlandse bedrijfsleven op Europees niveau al zeer competitief is.²¹

Een snellere manier om andere EU-partners te steunen, is om de eigen fiscale positie te herzien. Nederland moet stoppen te fungeren als Europese route om belasting te ontwijken. De kritiek hierop is alom bekend, maar klonk in zuidelijke landen luider ('misbruik en maffiapraktijken') na Hoekstra's opgeheven vingertje inzake de conditionering van de ESM-gelden.²²

De NGO Tax Justice Network inventariseerde in april 2020 dat Frankrijk, Duitsland, Italië en Spanje hierdoor het meest benadeeld worden, en schat dat de laatste twee gezamenlijk circa € 2,5 miljard jaarlijks aan belastinginkomsten verliezen via de Nederlandse fiscale routes.²³ Een tweede, hieraan gelieerde mogelijkheid, is om te stoppen met het verlagen van de vennootschapsbelasting, die ook deze kabinetsperiode weer verder omlaag is

gebracht. Hiermee versterkt Nederland de Europese en mondiale race to the bottom en 'steelt Nederland de belastingopbrengsten van andere landen', zoals de Franse econoom Thomas Piketty onlangs opmerkte.²⁴

Ook hier zou een Europese oplossing het effectiefst zijn, bijvoorbeeld door een Europese minimumtarief in te stellen zoals de Fransen en Duitsers nu beogen. Daarbij kan, in de woorden van Europarlementariër Paul Tang, 'het abonnement op de interne markt' voor bedrijven hier afhankelijk van gemaakt worden.

Kortom, het is hoog tijd dat Nederland de steven wendt door zich solidair op te stellen, en stopt met de ongeïnformeerde kritiek die we de laatste tijd hebben moeten horen. De discussie over het Noorden versus het Zuiden is ongenueanceerd. Zowel landen in het Noorden, zoals Nederland, als in het Zuiden, zoals Spanje, hebben hun tekortkomingen. Toch staan we uiteindelijk gezamenlijk sterker, en daar zouden Nederlandse politici zich meer rekenschap van moeten geven.

De PvdA vormt hier met de progressieve voorstellen van Paul Tang en de agenda van Frans Timmermans op Europees niveau, maar ook met de inbreng van Lodewijk Asscher vanuit Nederland. een positieve uitzondering op. Het is vooral rechts Nederland dat niet in de gaten heeft dat de Nederlandse focus op het eigenbelang, vergezeld van een misplaatst superieur ondertoontje en een binnenlandse electorale agenda, zowel ons nationaal belang als het gezamenlijke Europese belang op langere termijn ernstig kan schaden.

Noten

1 Zie bijv. Bolkestein, F. (2015, 9 september). 'Zwak Italië moet uit de eurozone stappen'. *Trouw*. Geraadpleegd van www.trouw.nl/nieuws/frits-bolkestein-zwak-italie-moet-uit-de-eurozone-stappen~b8eoafc1/.

2 De Spaanse werkloosheid bedroeg vlak voor de coronacrisis, in februari 2020, 13,6% — deze was in 2013 26,1%. De Italiaanse werkloosheid daalde van 12,2% (2013) naar 9,8% (januari 2020), de Griekse werkloosheid van 27,5% (2013) naar 16% (januari 2020). Hoewel historisch de

Mediterrane landen altijd een hogere werkloosheid hadden, is deze nog steeds bovengemiddeld. Data Eurostat, geraadpleegd op 28 april 2020.

3 Zie bijv. Teulings, C. (2020, 17 april). De staatsschuld mag gerust oplopen, zoals Japan laat zien. In: *NRC handelsblad*.

- Geraadpleegd van www.nrc.nl/nieuws/2020/04/17/de-staat-schuld-mag-gerust-oplopen-zoals-japan-laat-zien-a3997091.
- 4 Data IMF datamapper, geraadpleegd op 28 april 2020.
 - 5 Data OECD, geraadpleegd op 28 april 2020.
 - 6 Idem.
 - 7 Idem.
 - 8 Zie bijv. Köhler, H.-D., en J.P. Calleja Jiménez, (2017). Spain: a peripheral economy and a vulnerable trade union movement. In: Lehndorff, S., H. Dribbusch and T. Schulten (Red.), *European trade unions in a time of crisis — an overview* (pp. 61-82), Brussel: ETUL. of: J. García Pérez en M. Jansen, 'Un balance de los efectos de la reforma laboral de 2012', in: *Cuadernos de información Económica*, Vol. 246 (mei-juni 2015): pp. 1-11.
 - 9 Zie bijv. het rapport van het Europese Semester van 2020: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020SC0508&from=EN>. Algemeen probleem van Spanje is dat het te weinig gekwalificeerde banen heeft voor een relatief goed opgeleide bevolking.
 - 10 Zie bijvoorbeeld: De Volkskrant. (2020, 3 april). Prominente Nederlandse economen: Een Europese aanpak is ook in ons belang. *de Volkskrant*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/prominente-nederlandse-economen-een-europese-aanpak-is-ook-in-ons-belang~b82f3e3d/>
 - 11 European Stability Mechanism. (2019). *ESM 2018 Annual report*. p. 61. Geraadpleegd van <https://www.esm.europa.eu/sites/default/files/esm-annual-report-2018.pdf..>
 - 12 Zie ook: Van Lieshout, T. P. (2018). Voor sociaaldemocraten heeft alleen een sociaal Europa toekomst. *Socialisme & Democratie*, 75(6), pp 17-25. Geraadpleegd van <https://www.wbs.nl/publicaties/voor-sociaal-democraten-heeft-alleen-een-sociaal-europa-toekomst>.
 - 13 Bijkomend punt is dat zonder het zuiden in de euro de Nederlandse gulden of Duitse mark heel wat harder zou zijn dan de euro nu.
 - 14 Het Financieele Dagblad (2020, 20 mei). Rutte wil Italië alsnog aanspreken op ontbreken crisisbuffer. *Het Financieele Dagblad*. Geraadpleegd van <https://fd.nl/economie-politiek/1345459/rutte-wil-italie-alsnog-aanspreken-op-ontbreken-crisisbuffer>. Ook uitgewerkt in het non-paper van Nederland, Denemarken, Zweden en Oostenrijk, 23 mei 2020. Geraadpleegd van: <https://g8fip1kplyr3r3kr-z5b97d1-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2020/05/Frugal-Four-Non-Paper.pdf>.
 - 15 Zie het interview van RTL Z van R. Schreinemachers met minister Hoekstra: RTL Z. (2020). *Hoekstra: "Dit is het verkeerde moment voor bezuinigingen"* [Videobestand]. Geraadpleegd van <https://www.rtlz.nl/algemeen/politiek/video/5119956/hoekstra-voorlopig-geen-bezuinigingen-gesprek-minister-van>.
 - 16 Zie noot 10.
 - 17 Bakker, M. (2020, 3 april). Spaanse minister van Buitenlandse Zaken: EU zonder solidariteit wordt bijwagen van VS, Rusland of China. *De Volkskrant*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/spaanse-minister-van-buitenlandse-zaken-eu-zonder-solidariteit-wordt-bijwagen-van-vs-rusland-of-china~b6e94590/>. De Italiaanse ambassadeur A. Perugini maakte dezelfde analyse: zie *Het Financieele Dagblad* (2020, 18 mei). In een zwak en gewond Europa verliest Nederland grote voordelen. *Het Financieele Dagblad*. Geraadpleegd van <https://fd.nl/>
 - opinie/1345009/in-een-zwak-en-gewond-europa-zullen-voor-nederland-grote-voordelen-verloren-gaan.
 - 18 Zie interview S. Kockelmann op Radio 1, 30 maart, 11.30-12.00. <https://www.nporadio1.nl/1-op-1/onderwerpen/533245-oud-baas-dnb-wellink-nederland-staak-verzet-in-eu>.
 - 19 Sánchez Pérez-Castejón, P. (2020, 5 april). Spaanse premier Sánchez: Coronacrisis zet toekomst Europa op het spel. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/04/05/spaanse-premier-sanchez-coronacrisis-zet-toekomst-europa-op-het-spel-a3995918>.
 - 20 Het was dan ook tekenend dat Italië, Spanje en Portugal niet eens tijd wilden vrijmaken om deze optie serieus te bespreken.
 - 21 Zie noot 11.
 - 22 Zie bijv. Vidal-Folch, X. (2020, 2 april). Por una Holanda sin abusos ni mafias. *El País*. Geraadpleegd van <https://elpais.com/economia/2020-04-01/por-una-holanda-sin-abusos-ni-mafias.html> of Carrera, F. (2020, 7 april). Altanería holandesa. *La Razón*. Geraadpleegd van: <https://www.larazon.es/internacional/20200407/wjhzzhofurb6hl3ew3hmbkjiwri.html>.
 - 23 Tax Justice Network. (2020, 8 april). *Revealed: Netherlands, blocking EU's Covid19 recovery plan, has cost EU countries \$10bn in lost corporate tax a year*. Geraadpleegd van <https://www.taxjustice.net/2020/04/08/revealed-netherlands-blocking-eus-covid19-recovery-plan-has-cost-eu-countries-10bn-in-lost-corporate-tax-a-year/>.
 - 24 Vela, J. H. (2020, 29 april). *Thomas Piketty: Willing EU countries should spearhead fiscal union*. Geraadpleegd van <https://www.politico.eu/article/thomas-piketty-willing-eu-countries-should-spearhead-fiscal-union/>.

Van winst en consumptie naar publieke diensten

Als de huidige en de vorige crisis ons iets leren is het wel dat de belangrijkste noden en behoeften in onze samenleving niet worden opgelost door bedrijven meer winst te laten maken of burgers meer particuliere bestedingsmogelijkheden te bieden, maar door publieke diensten uit te breiden en te verbeteren. Investeren in de publieke sector kan echter alleen als we ook bereid zijn de belastingen te verhogen.

MAARTEN KEUNE & PAUL DE BEER

Beiden hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en verbonden aan AIAS-HSI

Nu de coronacrisis in een nieuwe fase terechtkomt, waarbij het minder gaat om noodmaatregelen en meer om de vraag 'hoe nu verder?', is het nuttig om te kijken wat we kunnen leren van de vorige crisis, de economische crisis van 2009: wat was toen de exitstrategie en wat waren de gevolgen daarvan? We richten ons voornamelijk op de publieke sector die tijdens de coronacrisis zo prominent aan de frontlinie heeft gestaan. We moeten voorkomen opnieuw de fout te maken dat de publieke sector de prijs van de crisis moet betalen.

De vorige crisis ontstond in de financiële sector, maar werd al snel een crisis van de overheidsfinanciën, toen massaal overheids-geld werd aangewend om de door de crisis veroorzaakte problemen aan te pakken: banken redden, werkloosheidsuitkeringen uitkeren, bedrijven ondersteunen. Om de explosieve toename van de overheidstekorten en -schulden die daarvan het gevolg was, aan te pakken, kozen de meeste regeringen voor

drastische bezuinigingen op de publieke sector. Dit paste goed bij de al jaren dominante bezuinigingspolitiek in de Europese Unie en de even dominante New Public Management-ideologie die de nadruk legt op kleine overheden, uitbesteding van publieke diensten, decentralisering en meer marktwerking. Soms werden verregaande bezuinigingen op de publieke sector ook simpelweg opgelegd, in het geval van Spanje, Italië of Griekenland, door de trojka (de EU, IMF en de Europese Centrale Bank) als tegenprestatie voor financiële steun.

In een recent boek keken we naar de gevolgen van de financiële crisis en de daarop volgende bezuinigingen voor de publieke sector in negen EU-landen.¹ Vrijwel overal zien we hetzelfde patroon: de bezuinigingen hebben de werkgelegenheid en arbeidskwaliteit in de publieke sector aangetast en de beschikbaarheid en kwaliteit van de publieke dienstverlening onder grote druk gezet.

In de meeste EU-landen is de werkgelegenheid in de overheidssector de afgelopen twaalf jaar afgenomen. Dit heeft op veel plaatsen tot een tekort aan bijvoorbeeld verpleegkundigen, ander zorgpersoneel of leraren geleid. Daarnaast daalde de kwaliteit van de banen.

Twee factoren spelen hierbij een grote rol. Allereerst het feit dat de reële lonen in de publieke sector vrijwel overal stagneerden of zelfs daalden als gevolg van overheidsbeleid, soms onder druk van de trojka. Daarnaast nam de werkdruk sterk toe. De behoefte aan publieke diensten groeide in deze periode, als gevolg van de crisis en van bijvoorbeeld de vergrijzing van de bevolking, oplopende administratieve lasten of complexere taken. Tegelijkertijd waren er minder mensen beschikbaar om het werk te doen of groeide hun aantal niet mee met de groeiende behoefte.

De regeringen in bijna alle EU-lidstaten namen hun toevlucht tot eenzijdige besluitvorming over begrotingen, werkgelegenheid en lonen om de financiële crisis het hoofd te bieden. Ze negeerden of gaven veel minder gewicht aan de traditionele sociale dialoog en collectieve onderhandelingen met de sociale partners, en gaven voorrang aan bezuinigen met alle gevolgen van dien voor de werkgelegenheid en de kwaliteit van het werk. Zo werd een groot deel van de lasten van de crisis op de werknemers in de publieke sector afgewenteld, wat het werk in de publieke sector zwaarder, minder lonend en minder aantrekkelijk maakte. Gevolg: een tekort aan werknemers, een afname van het aanbod en/of kwaliteit van publieke diensten en een snel groeiend ongenoegen bij werknemers en burgers.

Al voor de coronacrisis was de bezuinigingspolitiek tegen haar eigen grenzen aangelopen. Zowel werknemers als burgers hebben dit in de afgelopen tien jaar herhaaldelijk duidelijk gemaakt. Sinds 2008 is het aantal protesten tegen het bezuinigingsbeleid sterk toegenomen in Europa. Vooral in de zorg en in het onderwijs zijn er veel stakingen geweest, waaraan in een aantal gevallen zelfs artsen deelnamen, een groep die normaal niet staakt.

In Nederland is de snelle opkomst van *PO in Actie* een voorbeeld. In zeer korte tijd wist deze nieuwe beweging tienduizenden leraren te mobiliseren omdat het ongenoegen en de wanhoop in de sector door het gebrek aan financiële middelen zo groot is. Vergelijkbare ontwikkelingen zien we elders in Europa. Behalve stakingen is er een lange reeks van demonstraties, acties en campagnes van werknemers tegen de bezuinigingspolitiek geweest.

Ook vanuit de gebruikers is er steeds meer protest, allereerst tegen de afnemende beschikbaarheid of kwaliteit van publieke diensten, maar ook steeds meer tegen de manier waarop werknemers behandeld worden en de effecten die dit weer heeft op deze diensten. Dit alles geeft aan dat de ondergrens is bereikt. Maar veel gehoor vonden de protesten niet in de afgelopen tien jaar. Ze hebben maar mondjesmaat verbeteringen opgeleverd, die op geen enkele manier opwegen tegen de eerdere bezuinigingen en de tekorten in de publieke sector allerm minst hebben opgelost.²

Deze crisis toont dat de standaard economische redenering dat de publieke diensten een last vormen voor de economie onjuist is

Met de coronacrisis wordt dit nu nog duidelijker, vooral in de gezondheidszorg, maar ook bij andere openbare diensten. De werkelijke maatschappelijke waarde van deze beroepen wordt nu zichtbaarder dan ooit. Heel Europa applaudiseerde massaal voor de verpleegkundigen, artsen en andere zorgmedewerkers, de onbetwiste helden van deze crisis. Er is ook veel lof voor leraren en de manier waarop ze online lesgeven of blijven zorgen voor de kinderen van ouders met essentiële

(‘vitale’) beroepen. En we wenden ons massaal tot de overheid en openbare diensten voor informatie, advies en financiële en andere ondersteuning. Inderdaad, we zien nu wel heel duidelijk het belang van deze beroepen voor de samenleving: zonder hen geen gezondheidszorg, geen onderwijs, geen sociale zekerheid en geen basisbenodigdheden.

Dit vraagt om een herwaardering van het enorme belang van publieke diensten van hoge kwaliteit en de rol van de werknemers hierin. Goede publieke diensten zijn cruciaal om uitzonderlijke situaties, zoals de huidige crisis, het hoofd te bieden, maar ook in ‘normale’ tijden zijn ze van essentieel belang voor de levenskwaliteit, sociale samenhang en gelijkheid. En goede publieke diensten vereisen voldoende, goed opgeleide en gemotiveerde werknemers met fatsoenlijke lonen en goede arbeidsomstandigheden. Daarom mag de prijs van de huidige crisis niet weer op de schouders van de werknemers in de zorg, het onderwijs of de overheid gelegd worden.

Van winst en private consumptie naar publieke voorzieningen

De huidige crisis maakt ook duidelijk dat de standaard economische redenering dat de publieke diensten een last vormen voor de economie misplaatst is. Zonder een sterke en kwalitatief hoogwaardige publieke sector kan de markteconomie eenvoudigweg niet functioneren. Het bedrijfsleven is net zo zeer afhankelijk van de publieke sector als omgekeerd. Dit betekent het failliet van het neoliberale denken dat de markt zoveel mogelijk ruimte moet krijgen door de publieke sector terug te dringen — via bezuinigingen en privatiseringen — en de collectieve lasten te verlagen.

Het betekent ook dat in de afweging tussen winst, private consumptie en publieke dienstverlening het zwaartepunt naar de laatste moet verschuiven. De belangrijkste noden en behoeften in onze samenleving worden niet opgelost door bedrijven meer winst te laten maken of burgers meer parti-

culiere bestedingsmogelijkheden te bieden, maar door publieke diensten uit te breiden en te verbeteren. Dat geldt niet alleen voor de publieke voorzieningen die momenteel de meeste aandacht krijgen — zorg, onderwijs, kinderopvang. Ook zulke uiteenlopende maatschappelijke behoeften als veiligheid, woon- en leefkwaliteit en ecologische duurzaamheid vragen om meer publieke diensten en investeringen.

Wie het essentiële belang van een omvangrijke en hoogwaardige publieke dienstverlening onderkent en het werk van de medewerkers in de publieke sector naar (maatschappelijke) waarde schat, kan niet anders concluderen dan dat structureel een groter deel van onze welvaart aan publieke diensten zal moeten worden besteed en een kleiner deel aan winst en private consumptie. Zowel de vorige als de huidige crisis zou ons moeten leren dat de prijs van de crisis niet eenzijdig door (de werknemers in) de publieke sector mag worden betaald. Integendeel, vanwege hun onmisbare maatschappelijke functie zullen we de werkenden die de publieke diensten leveren juist moeten ontzien, door meer middelen vrij te maken voor een fatsoenlijke beloning, minder werkdruk en een hogere kwaliteit van het werk.

Structureel hogere belastingen onvermijdelijk

De prijs hiervoor zullen we gezamenlijk moeten opbrengen in de vorm van structureel hogere belastingen op winst, inkomen en vermogen. Wie twijfelt er nu nog aan dat betere zorg of beter onderwijs echt belangrijker is dan meer dividend of een tweede vakantie? Het is onontkoombaar dat in de toekomst winst en particuliere consumptie op de tweede plaats komen en publieke voorzieningen voorrang krijgen.

Toch zal de boodschap van structureel hogere lasten niet met gejuich ontvangen worden. Integendeel, een pleidooi voor hogere belastingen geldt in de politiek bijna als een

garantie voor een verkiezingsnederlaag. Om hiervoor toch voldoende maatschappelijke en politieke steun te verwerven, moet in ieder geval aan twee voorwaarden worden voldaan.

Allereerst is cruciaal dat hogere collectieve lasten eerlijk worden verdeeld. Ook in Nederland zijn de inkomens- en vooral de vermogensverschillen de afgelopen decennia toegenomen. De veelverdieners en vermogenden (bedrijven en individuen) zullen zich moeten realiseren dat hun inkomen en rijkdom niet alleen hun eigen verdienste zijn, maar alleen mogelijk zijn dankzij een hoogwaardige publieke sector. Zij zullen dan ook de hoogste prijs voor de crisis moeten betalen via sterk oplopende tarieven in de winst- en inkomstenbelasting en een veel hogere en progressieve vermogensbelasting.

Als de overheid in een crisis te hulp moet schieten om te voorkomen dat bedrijven ten onder gaan, is het logisch dat die bedrijven in goede tijden meer moeten bijdragen aan de financiering van publieke voorzieningen. De vraag is in hoeverre dit ook moet gelden voor zelfstandigen. Als zij tijdens de crisis steun van de overheid nodig hebben, zouden ze dan in 'normale' tijden ook niet moeten bijdragen aan het socialezekerheidsstelsel en moeten bestaande belastingfaciliteiten wel voor alle zelfstandigen gecontinueerd worden?

In de tweede plaats moeten we ook voorwaarden stellen aan de publieke dienstverlening. Als we werknemers in de publieke sector beter gaan betalen en de kwaliteit van hun werk verbeteren, mogen we van de publieke sector extra inspanningen vragen om de kwaliteit van de dienstverlening te verhogen en de efficiëntie te vergroten, onder meer door flexibeler om te gaan met werktijden en meer gebruik te maken van nieuwe technologieën.

Hierbij moet wel gewaakt worden om niet de fouten van het New Public Management te herhalen, door opnieuw vooral te sturen op kwantitatieve prestatie-indicatoren en kostenreductie. De kwaliteit van publieke diensten moet vooral worden verbeterd door te investeren in de kwaliteit van de medewerkers en door meer ruimte te scheppen voor hun professionele autonomie, waardoor hun intrinsieke motivatie wordt vergroot.

Het veel aangehaalde voorbeeld van Stichting Buurtzorg Nederland kan hierbij als inspiratie dienen. Tegelijkertijd zullen zij wel aan hun cliënten en aan de overheid als belangrijkste financier verantwoording moeten afleggen over hun doen en laten. Daarbij gaat het vooral om een goed gesprek, om uitleggen waarom zij wat doen en niet om gestandaardiseerde protocollen en outputindicatoren. Ook een open leercultuur, waarbij fouten niet worden bestraft maar worden gezien als een kans om het werk te verbeteren en waarbij leren van elkaar (interview) vanzelfsprekend is, kan bijdragen aan een hogere kwaliteit en meer kostenbewustzijn.

Als we van de burgers een hogere bijdrage voor de publieke diensten vragen, zullen we hen ook de best mogelijke diensten moeten bieden die zo efficiënt mogelijk worden geleverd en zo goed mogelijk aansluiten bij de behoeften van de bevolking. Alleen zo kunnen we de publieke sector structureel meer ruimte bieden en recht doen aan de zorgmedewerkers, de leraren en de ambtenaren die tijdens de coronacrisis hebben laten zien hoe cruciaal zij zijn en zetten we tegelijkertijd een stap op weg naar een rechtvaardiger en meer gelijkwaardige samenleving.

Noten

- 1 Keune, M., Ramos Martín, N., & Mailand, M. (2020). *Working under pressure. Employment, job quality and labour relations*

in Europe's public sector since the crisis. Brussel: ETUI. (gratis te downloaden via <https://www.etui.org/Publications2/Books/Working-under-pressure>).

- 2 Zie Keune, Ramos Martín and Mailand (2020). Voetnoot 1.

Een kritisch bedrijvenbeleid kan duurzame groei bevorderen

De arbeidsproductiviteit is een van de belangrijkste bronnen van economische groei. Veel van die productiviteitsgroei in de afgelopen decennia kwam voort uit het gebruik van fossiele brandstoffen – en daarvoor betalen we nu de prijs in de vorm van een opwarmende aarde. We moeten daarom streven naar een ander soort productiviteitsgroei. Die groei kan bijvoorbeeld ontstaan door de kortetermijnnoriëntatie en marktmacht van bedrijven te beperken en minder in te zetten op zzp'ers en flexwerkers.

ROBERT KLEINKNECHT

Vak- en eindredacteur bij ESB en gastonderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam

Economen zijn doorgaans sceptisch over een 'free lunch'.¹ Linksom of rechtsom moet zo'n gratis maal immers toch betaald worden. Maar op die regel zijn uitzonderingen. Groei van de productiviteit – de waarde die een persoon per gewerkt uur creëert – vormt zo'n uitzondering: in dat geval worden we rijker zonder dat we er meer voor hoeven te werken. Groei van de productiviteit kan daarmee gezien worden als de heilige graal van economen.

Een heilige graal laat zich echter niet makkelijk vinden. Dat geldt ook voor de productiviteitsgroei, die al ruim een decennium daalt in veel landen, waaronder Nederland (zie figuur 1 op de volgende bladzijde).

Die stagnerende productiviteit is zorgwekkend. Gezien andere actuele uitdagingen, zoals de klimaatverandering, lijkt dit wellicht niet het meest urgente probleem op dit moment. Maar de productiviteit is een van de belangrijkste bronnen van economische groei, zeker in het licht van de vergrijzing.² En economische groei maakt de oplossing van andere maatschappelijke problemen eenvoudiger: in een groeiende economie kunnen conflicterende belangen makkelijker worden afgekocht.

Als de groei laag is, of wanneer niet iedereen ervan profiteert, leidt de oplossing van maatschappelijke problemen snel tot conflicten over de verdeling van de kosten. Dat zien we nu bijvoorbeeld als het gaat om de kosten

van het klimaatbeleid. Een hogere groei van de productiviteit is dus ook vanuit dit oogpunt gewenst.

Niet eenvoudig

Het verhogen van de productiviteitsgroei is echter niet eenvoudig³, te meer omdat deze groei in het verleden niet zo kosteloos was als gedacht: veel van de groei in de afgelopen decennia kwam voort uit het gebruik van fossiele brandstoffen.⁴ Voor die groei betalen we nu de rekening in de vorm van een opwarmende aarde.

Hier wrekt zich dat we de productiviteit onvolledig meten: we nemen het milieu er maar beperkt in mee.⁵ De groei als gevolg van de productie en het gebruik van fossiele brandstoffen zit wel in de berekening, maar het feit dat we daarmee op het milieu interen niet.

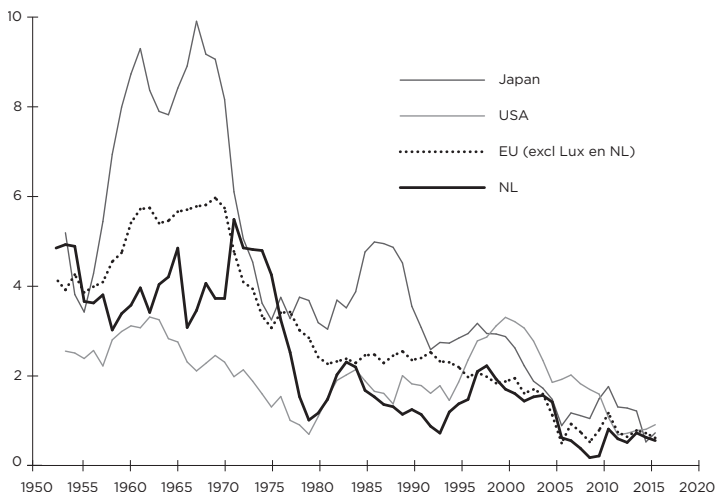
Met het klimaatprobleem hoog op de politieke agenda zullen we milieumaatregelen gaan nemen. Die maatregelen kosten geld, maar verhogen ook de welvaart in brede zin omdat de kwaliteit van het milieu verbetert.⁶

Als we welvaart volledig meten, zou je die welvaartsverhoging moeten terugzien in de productiviteit. De huidige cijfers tonen de hogere welvaart in de vorm van een betere milieukwaliteit echter niet. In tegendeel: aangezien een deel van onze huidige productiviteitsgroei nog altijd op fossiele brandstoffen leunt, zal de productiviteit volgens de huidige cijfers eerder verder dalen met de verduurzaming van de economie.

De vertekening als gevolg van het milieu is zeker niet het enige probleem dat speelt bij het meten van productiviteit.⁷ Zo is het ook lastig om de verbeterde kwaliteit van goederen mee te nemen in de statistieken en stelt de opkomst van het toenemend aantal gratis verstrekte digitale diensten statistici voor uitdagingen.⁸

In het licht van de benodigde verduurzaming van onze economie is de vertekening als gevolg van het milieu echter bijzonder ongelukkig. Zolang we het milieu niet meenemen bij het meten van de productiviteit, missen we de welvaartsverhoging als gevolg van een betere milieukwaliteit en onderschatten we

Figuur 1 Groei arbeidsproductiviteit (% , vijfjaarlijks voortschrijdend gemiddelde)

Bron: The Conference Board

de productiviteitsgroei in onze duurzamer wordende economie — net zoals we de eerdere productiviteitsgroei hebben overschat omdat we de negatieve milieueffecten van het gebruik van fossiele brandstoffen niet meenamen.

We zouden het onszelf makkelijker maken door met de verduurzaming van onze economie ook onze productiviteitsmaatstaven te ‘vergroenen’. Dat voorkomt de vertekening als gevolg van milieuschade en helpt ons om onze economische ontwikkeling te begripen.

Groei genereren

Dat veel van de productiviteitsgroei in het verleden bij nader inzien niet kosteloos was, betekent niet dat het onmogelijk is om een echte free lunch te verkrijgen. Groei van de productiviteit ontstaat bijvoorbeeld ook als we een proces handiger organiseren. Er kan dus wel degelijk sprake zijn van een win-winsituatie. Een dergelijke groei is maatschappelijk gewenst.

Maar hoe bereiken we een die gewenste groei? Voor een antwoord op deze vraag biedt bedrijfseconomisch onderzoek aanknopingspunten. Recente studies suggereren dat de waardecreatie — en daarmee de productiviteitsgroei — geremd wordt door drie factoren: een te sterke oriëntatie op de korte termijn binnen bedrijven, toenemende marktconcentratie en het hoge aandeel zelfstandigen in de economie.

Kortetermijnoriëntatie beperken

Ten eerste zijn er aanwijzingen dat een te sterke oriëntatie in bedrijven op de korte termijn de groei van de productiviteit remt. Zo blijken Amerikaanse beursgenoteerde bedrijven minder te investeren dan op basis van hun bedrijfswaarde verwacht mag worden, en hebben ze bij hun investeringen bovendien veelal een kortere tijdshorizon dan optimaal zou zijn.⁹ Dat investeringsgedrag komt voort uit een te sterke focus op de korte termijn.

Die kortetermijnfocus lijkt gerelateerd te zijn aan de druk die managers vanuit de financiële markten ervaren om goede kwartaalresultaten te leveren.¹⁰ Bedrijven geven de voorkeur aan de inkoop van eigen aandelen om de beurswaarde te stutten in plaats van te investeren in het toekomstige groeivermogen.¹¹ Zo zijn de investeringen van bedrijven in fundamenteel onderzoek de laatste decennia gedaald.¹²

De productiviteit is een van de belangrijkste bronnen van economische groei, zeker in het licht van de vergrijzing

De lagere en minder productieve investeringen van bedrijven lijken we ook terug te zien op het niveau van de gehele economie: terwijl de uitkeringen aan aandeelhouders zijn toegenomen, zijn de investeringen de afgelopen decennia afgenomen.¹³ Die afname wordt veroorzaakt door lagere rendementen op (niet-financiële) investeringen¹⁴, wat het gevolg kan zijn van een toegenomen oriëntatie op de korte termijn.¹⁵

Zo lijkt de toegenomen oriëntatie van bedrijven op aandeelhouders in de afgelopen decennia de groei van de productiviteit af te remmen.¹⁶ Hoewel de recente literatuur focust op de Verenigde Staten, is ook in Nederland de oriëntatie op aandeelhouders de afgelopen decennia toegenomen.¹⁷ Ook hier bestaat dus het risico dat managers te veel focussen op de korte termijn¹⁸, met schadelijke gevolgen voor de investeringen en de productiviteitsgroei.

Dit alles suggereert dat de productiviteitsgroei bevorderd kan worden door ervoor te zorgen dat Nederlandse bedrijven zich voldoende richten op de lange termijn. Een

versterking van het Rijnlandse model — het bestuursmodel dat we van oudsher in Nederland kennen en waarin de belangen van alle belanghebbenden worden meegewogen in plaats van uitsluitend die van aandeelhouders — ligt hierbij voor de hand. De meest recente code voor goed ondernemingsbestuur, de Corporate Governance Code, zet een eerste stap in die richting.¹⁹ Versterking van de medezeggenschap, bijvoorbeeld door grote bedrijven te verplichten om een derde tot de helft van de commissarissen te laten kiezen door werknemers, zou een volgende stap kunnen zijn om de managers weer meer op de lange termijn te laten focussen.²⁰

Verder zou nagedacht kunnen worden over manieren om de mondiale kapitaalstromen opnieuw te reguleren — zoals deze stromen tot begin jaren zeventig werden gereguleerd via het systeem van Bretton Woods.²¹ Zo zou een belasting op financiële transacties, zoals al eens voorgesteld door de Europese Commissie, kunnen helpen om de dynamiek van kapitaalstromen te temperen en zo de kortetermijnoriëntatie binnen bedrijven te beperken.

Marktmacht aanpakken

Ten tweede zijn er aanwijzingen dat de groei van de productiviteit geremd wordt doordat de grootste bedrijven steeds meer marktmacht verkrijgen.²² Met deze toegenomen marktmacht zijn de investeringen de laatste decennia gedaald,²³ wat de productiviteitsgroei schaadt.

De toegenomen marktmacht van grote bedrijven is mogelijk het gevolg van het toegenomen belang van informatietechnologie in de economie.²⁴ Veel IT-toepassingen vergen flinke investeringen, maar het resultaat ervan — het zogenaamde immateriële kapitaal — kan vervolgens vrijwel kosteloos worden toegepast.

De software die Tesla gebruikt voor haar zelfrijdende auto's is een voorbeeld van zulk immaterieel kapitaal: de ontwikkelkosten zijn torenhoog, maar zo'n automatische piloot kan vervolgens tegen zeer lage kosten in elke

auto worden ingebouwd. Als zo'n systeem eenmaal werkt, is dat fantastisch voor het bedrijf: klanten betalen graag extra voor een zelfrijdende auto, terwijl Tesla zelf nauwelijks nieuwe kosten maakt bij het inbouwen van het systeem in elke nieuwe auto.

In een groeiende economie kunnen conflicterende belangen makkelijker worden afgekocht

De combinatie van hoge kosten voor de initiële ontwikkeling van immaterieel kapitaal en lage nieuwe kosten bij elke toepassing, leidt echter makkelijk tot marktmacht.²⁵ Zo heeft Tesla met de automatische piloot een flink voordeel op concurrenten. Het risico is dat dit 'supersterbedrijf' de rest wegconcurrereert én dat het voor bedrijven die ook werken aan een zelfrijdende auto moeilijker wordt om zich in te vechten op de markt.²⁶ Tesla zal haar al werkende systeem immers altijd tegen lagere prijzen in de markt kunnen zetten dan bedrijven die nog werken aan de ontwikkeling van een automatische piloot.

Voor de maatschappij kan deze marktmacht ongunstig zijn. Het zou immers best kunnen dat een ander bedrijf op sommige terreinen beter zou opereren dan Tesla, bijvoorbeeld wat betreft de snelle uitrol van nieuwe automodellen of het maken van kwalitatief betere auto's. Concurrentie op zo'n ander vlak zou voor Tesla een 'warning call' kunnen zijn om zich daarop ook verder te ontwikkelen. Die potentiële groei van de productiviteit gaat nu echter verloren.

Zo zou de toegenomen hoeveelheid immaterieel kapitaal door IT kunnen verklaren waarom in veel landen — waaronder Nederland — de groei van de productiviteit vertraagt

en tegelijkertijd de marktmacht van gevestigde bedrijven toeneemt en er minder nieuwe bedrijven weten door te groeien.²⁷

Om de productiviteit te verhogen zullen we moeten nadenken over manieren om de marktmacht te beperken en ondanks het toegenomen belang van immaterieel kapitaal meer concurrentie mogelijk te maken. Hierbij kan onder meer gedacht worden aan een strenger mededingingsbeleid. Hier zet de Europese Commissie met haar boetes aan verschillende Amerikaanse techbedrijven al wat voorzichtige eerste stappen. Verder zou een betere vormgeving van de eigendomsrechten over data kunnen bijdragen aan groei van de productiviteit.²⁸

Improductieve zelfstandigen

Naast de kortetermijnnoriëntatie en marktmacht in het bedrijfsleven kent Nederland, tot slot, nog een specifiek fenomeen dat de groei van de productiviteit remt: we hebben een relatief groot aandeel zelfstandigen zonder personeel. Lang is gedacht dat meer ondernemers de economie dynamischer en innovatiever zou maken. De productiviteitscijfers laten echter een ander beeld zien (figuur 2): de ar-

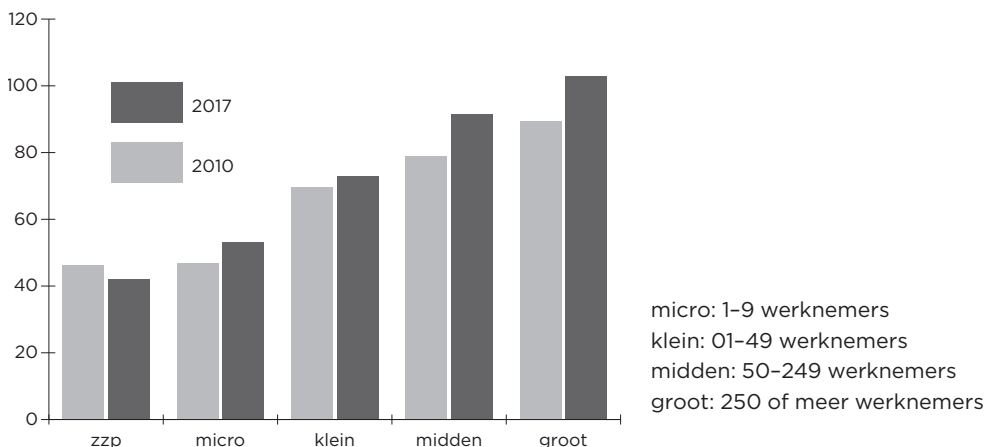
beidsproductiviteit — de toegevoegde waarde per uur van een arbeidskracht — is in grotere bedrijven systematisch hoger dan in kleinere.²⁹

Zzp'ers bungelen in deze statistiek onderaan. Sinds 2010 is hun productiviteit zelfs wat gedaald: zonder zzp'ers was onze jaarlijkse productiviteitsgroei in de periode 2010–2017 naar schatting 0,3 procentpunt hoger geweest.³⁰

Naast het gegeven dat zzp'ers over het algemeen een lage productiviteit kennen, is het ook problematisch dat vele niet de ambitie hebben om door te groeien.³¹ Men geeft vaak aan wel een hogere omzet te verwelkomen, maar wil doorgaans geen extra werknemers aantrekken. Dat betekent dat de lage productiviteit van zzp'ers dus meestal geen tijdelijk fenomeen is terwijl men bouwt aan een groter (en in de toekomst productiever) bedrijf, maar structureel.

Een hoger aandeel grote bedrijven in de economie lijkt dus bevorderlijk te zijn voor de nationale productiviteit, mits deze grote bedrijven voldoende concurrentie kennen uiteraard. Het is daarom wenselijk om de belastingvoordelen van zzp'ers ten opzichte van mensen in loondienst af te bouwen.³² Wat dat betreft is het positief dat het kabinet de zelf-

Figuur 2 Arbeidsproductiviteit Nederland naar omvang. Toegevoegde waarde per fte in duizenden euro's.

Bron: staatvanhetmkb.nl | ESB

standigenaftrek verlaagt. Een volgende stap zou kunnen zijn om bedrijven te stimuleren om zzp'ers die ze vaker inhuren zelf in dienst te nemen.

Zzp'ers zijn overigens niet het enige productiviteitsprobleem op de arbeidsmarkt: het lijkt tijd om ook in bredere zin paal en perk te stellen aan de flexibilisering van de relatie tussen werkgevers en hun arbeidskrachten.³³

Verduurzaming biedt kans

De bedrijfseconomische literatuur biedt een aantal aanknopingspunten om de gewenste productiviteitsverhoging te stimuleren: met beleid ten aanzien van het ondernemingsbeleid, marktmacht en zelfstandigen lijken er wat free lunches in de vorm van een hogere productiviteitsgroei genuttigd te kunnen worden.

We moeten ons tegelijkertijd niet blindstaren op de productiviteitscijfers uit het verleden: veel van die groei kende negatieve milieueffecten en was dus bij nader inzien minder 'gratis' dan ze leek. Het ligt voor de hand om die vertekening van de statistieken aan te pakken, gegeven de benodigde verduurzaming van de economie.

Die benodigde verduurzaming biedt tenslotte ook kansen om de productiviteit te bevorderen. Sinds de jaren tachtig is er voor

groei vooral vertrouwd op de dynamiek en creativiteit in de private sector.³⁴ Het afgelopen decennium is er meer aandacht ontstaan voor de strategische rol die de overheid kan spelen in het stimuleren van productiviteit en innovatie.³⁵

Zolang we het milieu niet meenemen bij het meten van de productiviteit, missen we de welvaartsverhoging als gevolg van een betere milieukwaliteit

De verduurzamingsopgave lijkt zich perfect te lenen als maatschappelijke missie voor de overheid om zowel het publieke doel van verduurzaming te bereiken als de technologische ontwikkeling en innovatie aan te jagen, met als gevolg een hogere groei van de productiviteit.³⁶ Een maatschappelijke verduurzamingsmissie vormt zelf helaas geen free lunch, maar ze zou in de vorm van hogere productiviteitsgroei wellicht wel een gratis toetje op kunnen leveren.

Noten

- 1 Dit stuk is deels gebaseerd op Kleinknecht, R.H. (2018). *Organizational antecedents of managerial short-termism* (proefschrift, te vinden op dare.uva.nl) en op: Kleinknecht, R.H. (2019). 'Waardecreatie in bedrijven lijkt te haperen', in: *ESB*, 105(4779), 510-511.
- 2 WRR (2013). *Naar een lerende economie: investeren in het verdienvermogen van Nederland*, WRR-rapport, 90.
- 3 Gordon, R. (2016). *The rise and fall of American growth: The U.S. standard of living since the Civil War*, Princeton: Princeton University Press.
- 4 Hickel, J. en G. Kallis (2020). 'Is green growth possible?' *New Political Economy*, te verschijnen.
- 5 OESO (2016). 'Greening productivity measurement; environmentally adjusted multi-factor productivity growth', *OECD Policy Perspectives*, september.
- 6 Butter, F. den (2020). 'Boomers laten Greta veel materieel kapitaal na, ten koste van milieukapitaal', *ESB*, 105(4785), 243-245.
- 7 Verbiest, P., M. van Rossum, F. Notten en G. Eding (2019). 'Bruto binnenlands product beschrijft slechts één aspect van welvaart', *ESB*, 104(4772S), 12-17.
- 8 Gordon, R. (2016). *The rise and fall of American growth: The U.S. standard of living since the civil war*, Princeton: Princeton University Press; Inklaar, R.

- (2019), 'Gratis digitale diensten maken het meten van welvaart moeilijk', *ESB*, 104(4772S), 33-37.
- 9 Gutiérrez, G. en T. Philippon (2016). Investment-less growth: An empirical investigation. NBER Working Paper 22897; Souder, D., G. Reilly, P. Bromiley en S. Mitchell (2016). 'A behavioral understanding of investment horizon and firm performance', *Organization Science*, 27(5), 1202-1218.; Terry, S.J. (2015). *The macro impact of short-termism*, Discussion Paper 15-022, Stanford Institute for Economic Policy Research.
 - 10 Asker, J., J. Farre-Mensa en A. Ljungqvist (2015). 'Corporate investment and stock market listing: A puzzle?', *Review of Financial Studies*, 28(2), 342-390; Graham, J.R., C.R. Harvey en S. Rajgopal (2005). 'The economic implications of corporate financial reporting', *Journal of Accounting and Economics*, 40(1), 3-73.
 - 11 Lazonick, W. (2014). 'Profits without prosperity', *Harvard Business Review*, 92(9), 46-55.
 - 12 Arora, A., S. Belenzon en A. Pataconi (2018). 'The decline of science in corporate R&D', *Strategic Management Journal*, 39(1), 3-32.
 - 13 Orhangazi, Ö. (2008). 'Financialisation and capital accumulation in the non-financial corporate sector: A theoretical and empirical investigation on the US economy: 1973-2003', *Cambridge Journal of Economics*, 32(6), 863-886; Stockhammer, E. (2004). 'Financialisation and the slowdown of accumulation', *Cambridge Journal of Economics*, 28(5), 719-741.
 - 14 Kliman, A. en S.D. Williams (2015). 'Why "financialisation" hasn't depressed US productive investment', *Cambridge Journal of Economics*, 39(1), 67-92.
 - 15 Terry, *The macro impact of short-termism*.
 - 16 Lazonick, W. en M. O'Sullivan (2000). 'Maximizing shareholder value: A new ideology for corporate governance', *Economy and Society*, 29(1), 13-35.
 - 17 Bezemer, J.P. (2017). Focus op aandeelhouder veelal slecht voor de financiële prestaties. *ESB*, 102(4751), 322-325; Jong, A. de, A. Roëll en G. Westerhuis (2017). 'De rol van aandeelhouders in historisch perspectief', *ESB*, 102(4751), 312-315.
 - 18 Boot, A. (2017). 'Geen haast maar herbezinning in het corporategovernance-debat', *ESB*, 102(4751), 316-319.
 - 19 MCGG (2016). *De Nederlandse corporate governance code*, Monitoring Commissie Corporate Governance Code, 8 december (te vinden op mcgg.nl).
 - 20 Kleinknecht, R.H. (2015). 'Employee participation in corporate governance: Implications for company resilience', *European Journal of Industrial Relations*, 21(1), 57-72.
 - 21 Rodrik, D. (2012). *The globalization paradox: Why global markets, states and democracy can't coexist*, Oxford: Oxford University Press.
 - 22 Gutiérrez, G. en T. Philippon (2016). *Investment-less growth: An empirical investigation*, NBER Working Paper 22897.
 - 23 Gutiérrez, G., en T. Philippon (2017). *Declining competition and investment in the US*, NBER Working Paper 23583.
 - 24 Ridder, M. de (2019). 'Immateriële productiefactoren kunnen groei van productiviteit afremmen', *ESB*, 104(4779), 517-519.
 - 25 Ibid.
 - 26 Andrews, D., C. Criscuolo en P.N. Gal (2015). *Frontier firms, technology diffusion and public policy: micro evidence from OECD countries*, OECD Productivity Working Papers, 02; Andrews, D., C. Criscuolo en P.N. Gal (2016). *The best versus the rest: the global productivity slowdown, divergence across firms and the role of public policy*, OECD Productivity Working Papers, 05.
 - 27 Colciago, A., D. Favoino en J. de Haan (2020). 'Omzetconcentratie gaat gepaard met een lagere arbeidsinkomensquote', *ESB*; De Ridder, 'Immateriële productiefactoren kunnen groei van productiviteit afremmen'; Meijerink, G., G.H. van Heuvelen en L. Bettendorf (2019). 'De bedrijfss dynamiek in Nederland vertraagt', *ESB*, 104(4779), 520-523.
 - 28 Schellekens, O., J.L. van Zanden, E. Croes en A. van Riel (2020). 'Groeï mogelijk door nieuwe omgang met data-economie', *ESB*.
 - 29 Rossum, T. van en L. van Thiel (2019). 'Productiviteit van bedrijven', *ESB*, 104(4779), 512-513.
 - 30 Roelandt, T., M. Akkermans, M. Polder en H. van der Wiel (2019). 'De mondiale productiviteitspuzzel voor Nederland', *ESB*, 104(4778), 468-471.
 - 31 Stam, E. (2019). 'Productiviteitsdebat moet ook gaan over de pizzabakker', *ESB*, 104(4779), 533.
 - 32 Ibid.
 - 33 Kleinknecht, A.H. (2020). 'The (negative) impact of supply-side labour market reforms on productivity: an overview of the evidence', *Cambridge Journal of Economics*, 44(2), 445-464; Salverda, W. (2020). 'De Flexwolf verslindt de Nederlandse arbeidsmarkt', *ESB*, 105(4784), 178-181; WRR (2020), *Het betere werk: De nieuwe maatschappelijke opdracht*, WRR-rapport 102.
 - 34 Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: debunking public vs. private sector myths*, New York: Public Affairs.
 - 35 Ibid.; Mazzucato, M. (2018). *The value of everything: Making and taking in the global economy*, Londen: Allen Lane; WRR, *Naar een lerende economie*.
 - 36 Mazzucato, M. (2015). *The green entrepreneurial state*, SPRU Working Paper 2015-18.

De weg naar buiten: naar een actievere overheid en minder macht voor aandeelhouders

De huidige crisis biedt kansen voor fundamentele economische veranderingen. Zodat economische groei niet langer de maatstaf der dingen is en ook grote bedrijven en vermogenden meebetalen aan het herstel van de crisis.

MARIUS KAT & PAUL TANG

Marius Kat is parlementair assistent economische en financiële zaken voor de PvdA-Eurofractie;

Paul Tang is Europarlementariër met bijzondere aandacht voor economie en databescherming.

We zitten midden in een crisissituatie. De rook wordt dichter. Ademen gaat zwaar. Op handen en voeten zoeken we een uitweg terwijl de brandweer het vuur in toom probeert te houden. Maar blussen alleen is niet genoeg. Terwijl de vlammen om ons heen slaan, moeten we keuzes maken. Er zijn meerdere uitgangen. Niet iedere deur leidt naar een veiliger bestaan. In welke richting vinden we de uitgang met het beste perspectief?

De metafoor van brand (blussen) is geleend uit de kredietcrisis en toegepast op de coronacrisis. De val van Lehman Brothers is echter slecht te vergelijken met de corona-uitbraak in Wuhan. Hoewel in beide crises een keten van gebeurtenissen in gang gezet werd die economieën wereldwijd op de grondvesten deed en doet schudden, is de impact in beleving wezenlijk verschillend. Terwijl tijdens de kredietcrisis de val van banken, de verkoop van complexe producten of de speculatie in overheidsobligaties voor velen ongrijpbaar en zelfs onbegrijpelijk was, is de angst voor

het coronavirus en zijn de gevolgen van de lockdown voor iedereen direct te voelen en te zien: de Nationale Dodenherdenking op 4 mei op een lege Dam, de geparkeerde KLM-vliegtuigen op Schiphol, de lange rijen voor de supermarkten. Vervreemdende, maar ook zeer werkelijke beelden. Het gewone leven is tot stilstand gekomen en juist daarom dringt de vraag zich op hoe ons leven en samenleven zal (en moet) zijn. Tijdens de kredietcrisis was het adagium nog om de blussers van de brand tijdens het blussen niet voor de voeten te lopen. Nu zijn de aanhoudende nieuwsberichten over besmettingen, slachtoffers en IC-bedden vanaf het begin gepaard gegaan met pleidooien voor verandering. In dit artikel zullen wij daarom de dringende uitdagingen voor een anderhalvemeter-economie proberen te verbinden met de mogelijkheden voor fundamentele en hoognodige veranderingen.

De eerste slagen in de strijd voor fundamentele verandering zijn al gewonnen. 'The most terrifying words in the English language

are: I'm from the government and I'm here to help.' Met deze uitspraak verwoordde de Amerikaanse president Ronald Reagan de angst voor 'big government'. Die angst is de samenleving inmiddels voorbij. We hebben overheden juist nodig. Voor veiligheid en zekerheid. Voor economische steun in moeilijke tijden. Voor het beschermen van onze gezondheid, en die van onze vrienden en familieleden. Het was de flexibele manager-president Mark Rutte die de slag gewonnen gaf toen hij op 1 april tijdens een debat in de Tweede Kamer verklaarde: 'Ik geloof in een sterke staat'.

De coronacrisis komt op een moment dat de kritiek op het kapitalisme volwassen is geworden

Meer dan ooit is er een gevoel van solidariteit. Mensen steunen elkaar door zich aan te melden als vrijwilliger, door te applaudiseren op balkons en door op anderhalve meter afstand te blijven. De periode van sociale isolatie heeft laten zien hoe belangrijk vriendschappen, een hechte familie, en fijne collega's zijn. We zijn meer dan een verzameling individuen. Het was de Britse premier Boris Johnson die deze slag gewonnen gaf, nog voor hij zelf geveld door het virus in het ziekenhuis moest worden opgenomen. Uitgerekend Johnson zette de ideologie van zijn illustere voorganger Margaret Thatcher op z'n kop door toe te geven: 'there is such a thing as society'.¹

De corona-crisis is wezenlijk anders dan de kredietcrisis. De crisis in 2007 kende haar oorsprong in te laks gereguleerde financiële markten en in door winsten geobsedeerde financiële instellingen. Overheden hadden diezelfde markten en instellingen nodig om publieke en private investeringen te financieren

en het herstel te schragen. Daardoor waren overheden, zeker in Europa, terughoudend in het dwingen van banken tot fundamentele veranderingen. De coronacrisis komt op een moment dat kritiek op het kapitalisme volwassen is geworden en alternatieven duidelijker zijn geformuleerd. De toenemende ongelijkheid, de doorgeschoten flexibilisering, de jacht op onze data, de vervuiling van het milieu, de opwarming van de aarde; tal van problemen zijn benoemd en vastgelegd in korte pamfletten en vuistdikke boeken. Tijdens de crisis van de jaren zeventig stonden de 'Chicago boys' klaar met hun vrijemarktideologieën. Nu staan economen als Piketty, Saez, Zucman en Mazzucato klaar met weldoordachte analyses over de problemen van het kapitalisme, met bijpassende oplossingen. Zo brengt de coronacrisis ons naar een kantelpunt en legt het de fundamentele problemen van het huidige kapitalisme nog eens genadeloos bloot.

De rook van verdeeldheid

De bekentenissen van Mark Rutte en Boris Johnson zijn een teken aan de wand, maar hebben nog geen betekenis in de strijd voor fundamentele verandering. Sterker nog Nederland verspreidt vooralsnog vooral rook, door te redeneren vanuit een kortzichtig eigenbelang dat vooral verschillen uitvergroot en verdeeldheid zaait.

Nederlandse ministers van Financiën staan niet bekend om hun diplomatieke vaardigheden. Sterker nog, ze lijken zich erop voor te staan rechtlijnig en hard te zijn tegenover hun buitenlandse collega's. Al is het maar om de Nederlandse kiezers te laten zien dat ze goed op 'onze centjes' letten. Toch is de fout van Wopke Hoekstra van een onvergefelijke stupiditeit. Terwijl in crisistijd een gebaar van solidariteit passend zou zijn geweest, kwam Wopke Hoekstra met priemende verwijten over het schuldniveau van andere lidstaten. Hiermee heeft hij het onderling vertrouwen tussen Europese landen ernstig geschaad. Dit was extra pijnlijk omdat zijn voorganger

Jeroen Dijsselbloem eerder een open zenuw van zuidelijke landen blootlegde met zijn opmerkingen over Zuid-Europa, drank en vrouwen.² Hoekstra heeft nu extra hout gelegd op het vuurtje dat is ontstaan door het gehate toezicht van de 'trojka' dat met de EU-lening tijdens de schulden crisis is ingesteld.

De openbare strijd tussen Italië en Nederland verhuilde dat de opstelling van het Nederlandse kabinet kortzichtig is. In de Europese traditie van 'kicking the can down the road' schopt Nederland met haar harde opstelling de kosten van de crisis voor zich uit. Terwijl de grote les van de crisis in Griekenland is dat het probleem van financiële houdbaarheid in één lidstaat het probleem van alle landen in de eurozone is. Gezamenlijke financiering van uitgaven in de coronacrisis kan nu worden tegengehouden maar het onderliggende probleem komt later, linksom of rechtsom, weer bovendrijven. Feit is dat de gevolgen van de kredietcrisis nog merkbaar zijn en veel landen niet voldoende tijd hebben gehad hun staatschuld wezenlijk terug te dringen. Dat ligt niet per se aan de inspanningen die die landen hebben geleverd — zoals Hoekstra met zijn verwijten impliceert — maar komt vooral door de korte periode van stabiliteit en economische groei na de kredietcrisis. Met name economische groei stelt de nationale politiek immers in staat om de overheidsschuld terug te dringen.³ Dat geldt voor Nederland maar zeker ook voor Italië dat sinds de introductie van de euro nauwelijks economische groei heeft gekend. Door de schulden durven sommige landen niet voldoende te lenen om de economie te stutten of lopen ze het risico het mikpunt van speculatie op de financiële markten te worden. Linksom of rechtsom, via een grote klap voor de Europese economie of via het gevaar van financiële instabiliteit zal Nederland de schok uiteindelijk voelen. Als Europa nu niet met een oplossing komt, wordt later de rekening voor Nederland alleen maar groter. Een rekening die door een volgend kabinet zal moeten worden betaald.

Het gezamenlijke probleem van individuele landen in nood kan worden opgevangen door gezamenlijke leningen en door onderlinge steun tussen landen die hard en minder hard zijn getroffen. De PvdA en GroenLinks hebben zich vroeg en duidelijk uitgesproken voor gezamenlijke leningen, oftewel corona-obligaties.⁴ Hiermee zouden specifieke extra uitgaven aan zorg en economische ondersteuning gezamenlijk gefinancierd kunnen worden, terwijl de eerder opgebouwde staatschuld de verantwoordelijkheid blijft van de betreffende nationale overheid. corona-obligaties zijn niet alleen een gebaar van onderlinge Europese solidariteit, invoering ervan is in ons verlicht eigenbelang. De eurozone als geheel heeft een probleem als een land in een neerwaartse spiraal belandt van economische krimp, hoge overheidsschuld en hoge rente op staatschuld. Helaas is de discussie over gezamenlijke leningen door de regeringsleiders doorgeschoven naar de Europese Commissie die tussen de strijdende landen, tussen Italië en Nederland, een brug zal moeten slaan.

Het zoeken en vinden van Europese gezamenlijkheid is essentieel voor de rol van Europa in een wereld waarin het Amerika van Donald Trump zich niets meer gelegen laat liggen aan de internationale orde en het China van Xi Jinping via strategische investeringen invloed koopt. Een verenigd Europa is kortom essentieel om goed uit deze crisis te komen. Alleen gezamenlijk is de economische schade beperkt te houden en kunnen we bouwen aan een wereld met een internationale rechtsorde die onder meer eerlijke handel, mensenrechten, een gezond milieu en redelijke belastingen helpt te borgen.

Bakens voor vernieuwing

Terwijl Europese verdeeldheid het zicht op de weg naar een goede uitgang belemmert, duiken eveneens kansen voor fundamentele verandering op, als noodverlichting op de weg naar buiten. De coronacrisis brengt oude dogma's aan het wankelen. Zoals eerder gezegd is

de angst voor 'big government' vrijwel verdwenen en hebben overheden de komende jaren een verrekende invloed op de economie en samenleving. Dat biedt kansen om voorwaarden aan bedrijven te stellen en te breken met de dominantie van aandeelhouderskapitalisme en winstmaximalisatie. Zo kunnen we ervoor zorgen dat bedrijven voortaan mens en milieu vooropzetten, met winst als randvoorwaarde. Evenzo biedt de coronacrisis kans op een ondernemende overheid die zich niet langer beperkt tot de bescheiden rol van marktmeester, maar keuzes durft te maken om innovaties en verbeteringen aan te jagen. Daar komt bij dat de hoogopgelopen schulden kunnen leiden tot een roep voor een 'brede heroverweging' (lees: bezuinigingen) maar ook tot momentum om eindelijk de belastingconcurrentie een halt toe te roepen en om winst en vermogen eerlijk te gaan belasten. Tot slot is het zo dat alle corona-restricties onderschrijven wat we eigenlijk allang wisten, dat gezondheid zo veel belangrijker is dan geld. Die breed gedragen consensus kunnen we gebruiken om voor eens en altijd af te rekenen met economische groei als de maatstaf der dingen.

De kansen in deze crisis zijn als het ware bakens voor vernieuwing. Een weg naar buiten die ons zicht biedt op een wezenlijk andere economische grondslag van onze samenleving. De bakens voor vernieuwing bieden zicht op het plan voor economische wederopbouw na corona: het ontwakken van een ondernemende overheid met een eerlijke verdeling van lasten en een maatschappij die succes breder trekt dan economische groei. Kortom een herstelplan waarmee Europa en lidstaten samen een duurzame toekomst vorm kunnen geven.

Nieuw sociaal contract met bedrijven

Ten eerste, de massale steun aan bedrijven is een kans om voorwaarden te stellen, op korte termijn en voor de lange termijn. Het is hoog tijd om afscheid te nemen van het klaploperskapitalisme, waarin de winsten worden

toegeëigend door bedrijven en hun aandeelhouders, terwijl risico's en kosten op mens en milieu worden afgewenteld. De samenleving staat nu klaar om bedrijven te hulp te schieten, maar verwacht in ruil daarvoor dat bedrijven er in de toekomst voor ons allemaal zijn, niet alleen voor de aandeelhouders. Winst maken is de voorwaarde om als bedrijf een bijdrage te kunnen leveren aan de samenleving. Het is geen doel op zich. Met een nieuw sociaal contract met bedrijven kunnen we een parallelle omslag in regels en mentaliteit bewerkstelligen en het oude model achter ons laten.

Het probleem van financiële houdbaarheid in één lidstaat is het probleem van alle landen in de eurozone

Zolang de coronacrisis duurt, moeten we strikte eisen stellen aan steunpakketten. Geen dividenduitkeringen, inkoop van eigen aandelen en bonussen zolang een bedrijf aan het overheidsinfuus ligt. Ieder gesteund bedrijf heeft een transitieplan nodig waarin het de strategie uitstippelt naar een duurzame toekomst. Hoe ambitieuzer dit plan, hoe beter de voorwaarden voor terugbetaling van gegeven steun.

Daarna moeten we het kortetermijndenken in de financiële sector en het bedrijfsleven aan banden leggen: via een beloningsbeleid gericht op de lange termijn, het belonen van langdurige aandeelhouders met extra stemrecht en een hoger aandeel van dividenduitkeringen, en het aanmoedigen van rapporteren van langetermijn- in plaats van kwartaalcijfers. De bedrijfstop moet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor schade aan mens en milieu en voor het nemen van excessieve risico's waarmee de toekomst

van het bedrijf in gevaar wordt gebracht.⁵ In boardrooms zullen naast grote aandeelhouders ook medewerkers, lokale overheden en grote afnemers en toeleveranciers meer gehoord moeten worden. Zo wordt voor bedrijven het voortbestaan op de lange termijn weer de topprioriteit, en winnen factoren buiten winst aan belang.

Door bedrijven in dienst te stellen van ons allemaal, en niet alleen van aandeelhouders, wordt het ook duidelijk dat andere regels aan herziening toe zijn. Het is nog steeds te goedkoop om de natuur te schaden. De uitstootrechten van een ton CO₂ kosten € 25, terwijl we een prijs van € 55 nodig hebben om de klimaatdoelen van Parijs te halen.⁶ Ook het patentrecht is dringend aan verandering toe. Globaliserende markten zorgen ervoor dat patenten een opbrengst opleveren die veel groter is dan voorheen. Er wordt ook veel meer verdiend dan nodig is om investeringen terug te verdienen. Maar in plaats van de duur van patenten in te korten, worden ze verlengd.⁷ Ook worden patenten steeds vaker aangevraagd, niet om vernieuwde producten in de markt te zetten, maar om de innovatie van een concurrent dwars te zitten. Via hervormingen kunnen patenten weer innovatie stimuleren, en voorkomen dat monopolies bijvoorbeeld levensreddende medicijnen onbetaalbaar maken. Door deze wetsveranderingen te koppelen aan duidelijk uitgesproken verwachtingen over het doen en laten van bedrijven, zal ook de mentaliteit binnen bedrijven snel veranderen – van winst als doel naar winst als voorwaarde.

Een actieve en ondernemende overheid

Een tweede baken van vernieuwing zien we dankzij de leidende rol van de overheid in de huidige crisis. Mazzucato laat in haar boek *The Entrepreneurial State* zien dat veel van de grote innovaties van de afgelopen decennia niet door bedrijven, maar door overheden zijn gefinancierd en uitgevoerd. Van internet tot GPS en flatscreens, allemaal vonden ze de

oorsprong in door de overheid gefinancierde programma's. Een ondernemende overheid kan economische ontwikkeling dus richting geven. Dat gegeven moeten we gebruiken om onze economie duurzamer en socialer te maken. Op korte termijn zullen economische steunpakketten voor innoverende en groene bedrijven voordelig moeten zijn. Maar ook op de lange termijn kunnen overheden de ruimte geven om via uitgaven en staatssteun een duurzame samenleving op te bouwen.

Een ondernemende overheid op het vlak van duurzaamheid alleen is niet genoeg. De overheid moet werk oppakken dat de markt laat liggen. Veel medicijnen worden bijvoorbeeld niet ontwikkeld of niet goedkoop geproduceerd, omdat de te verwachte winstmarges te laag zijn. Terwijl de 'winst' voor de samenleving groot is. Verder moet de overheid banen creëren die volgens de markt niet genoeg waarde toevoegen (lees winst opleveren). Van huis-aan-huis-zorg voor ouderen tot ondersteuning bij sportverenigingen: er blijft veel werk blijft liggen dat voor de samenleving van onschatbare waarde is. Met deze basisbanen kunnen we er bovendien voor zorgen dat iedereen betekenisvol werk krijgt. Werk dat ook mensen met weinig perspectief op de reguliere arbeidsmarkt perspectief geeft op een volwaardige deelname aan de samenleving.

De rekening van het herstel

De derde kans biedt zich aan bij de vraag: wie betaalt de rekening? Over de kredietcrisis heerst het gevoel dat de bankiers hun bonus- en hebben behouden en de belastingbetaler de rekening heeft betaald. Bovendien zijn topinkomens er sinds die tijd ook nog eens hard op vooruitgegaan, terwijl de inkomens van de meeste mensen in diezelfde periode zijn gestagneerd.⁸ De belastingdruk op de rijksten is daarbij gedaald terwijl de belastingdruk op de lage en middeninkomens is toegenomen.

Hervormingen zijn nodig op twee punten: vermogensbelasting op individuen en winstbelasting op bedrijven. In de meeste Europese

landen bezit de rijkste 1% krap een kwart van het nationaal vermogen.⁹ Nederland is in dit opzicht een van de ongelijkste landen van Europa: de Nederlandse 1% bezit maar liefst 28% van het nationaal vermogen.¹⁰ Veel van dit vermogen is verbonden met bedrijven die tijdens de coronacrisis flink worden ondersteund. Het is dus gerechtvaardigd om van de groep vermogenden in de nasleep van corona een solidariteitsbijdrage te vragen. In een recent voorstel voor een Europese vermogensbelasting berekenen Landais, Saez en Zucman dat met een progressief tarief (1% voor de rijkste 1% van de bevolking; 2% voor de rijkste 0,1%; 3% voor miljardairs) de Europese Unie ruim 1% van bnp aan extra belastinginkomsten kan ophalen.

Als Europa nu niet met een oplossing komt, wordt later de rekening voor Nederland alleen maar groter

Onder het mom van 'belastingcompetitie' nemen de winstbelastingen in Europa al jaren af. Was de gemiddelde Europese winstbelasting in 1995 nog 35%, nu is dat 23%. Nederland is bepaald geen uitzondering op die trend. Sterker nog, ons land is een spil in de industrie van belastingontwijking die zorgt voor de neerwaartse trend in gemiddelde en marginale tarieven. Deze competitie in lage belastingtarieven kunnen we een halt toe roepen via een internationaal dan wel een Europees minimum effectief belastingtarief. Nederland zal daarbij zijn rol in het faciliteren van belastingontwijking moeten opgeven.

Aangezien multinationals veel profiteren van de interne markt van de EU, en de crisis-uitgaven via Europese fondsen grotendeels ten doel hebben deze interne markt in stand

te houden, is het logisch dat bedrijven hieraan meebetalen. Door per jaar € 250.000 aan 'abonnementskosten' te heffen op grote, winstgevende bedrijven voor het gebruik van de interne markt, kan de Europese Unie € 5 mrd per jaar ophalen. Op deze manier voorkomen we fouten uit het verleden en zal de rekening van economisch falen niet weer op het bord van de zwaksten in onze samenleving belanden.

Niet bnp maar waardigheid als maatstaf

Het laatste baken voor vernieuwing tekent zich af door het verdwijnen van onze 'economie voor alles'-mentaliteit. Nu accepteert na genoeg iedereen dat gezondheid boven geld gaat en dus dat veel van de meest waardevolle dingen in ons leven te koop zijn noch in geld zijn uit te drukken. Een veilige en schone leefomgeving, een huis waar je je thuis in voelt, sociale contacten. We zien nu meer dan ooit het belang hiervan in. Dit moeten we meenemen naar de wereld na corona. We moeten af van de fabel dat winsten een beloning zijn voor goed, waardevol werk. Onze maatstaf van economisch succes, Bruto Nationaal Product, telt alle (loon)inkomens en winsten bij elkaar op, waardoor winst per definitie waarde creëert. Dit is echter ver van de waarheid. Vaak is winst geen waarde-creatie maar waarde-extractie. De farmaceutische sector kan via patenten langdurige monopolies creëren en de samenleving astronomisch hoge prijzen laten betalen voor essentiële medicijnen. Dat terwijl wij gezamenlijk veel voorbereidend onderzoek hebben gefinancierd. Tegelijkertijd kunnen (korte termijn) winsten worden vergroot door te snijden in de uitgaven die juist de meeste waarde creëren: onderzoek en innovatie.

We moeten dus af van winst als de maatstaf der dingen. Dat betekent concreet dat overheidsbeleid zich bredere doelen moet stellen dan groei in bnp. Cijfers over dakloosheid, (kinder)armoede of zelf-gerapporteerd geluksgevoel moeten op gelijke hoogte staan en net zo serieus worden genomen — ook in keu-

zes over ons economische beleid. De monetair herverdeling die hiermee gepaard gaat, wordt vergemakkelijkt door dit principe ook op individuele schaal toe te passen. Nu nog zien we rijkdom als beloning voor goed werk, en armoede als individuele fout. Hierbij wordt zelden rekening gehouden met ongelijke startplaatsen, hordes onderweg, en toeval dat oneerlijk is verdeeld. In plaats van elkaar op te zoeken en vooruit te helpen, kijken we naar achterliggers om ons succes aan af te meten. Door vermogen en inkomen los te koppelen van succes en waardigheid, zijn we in staat elkaar op waarde te schatten en gezamenlijk onze toekomst vorm te geven. Een einde aan het kortetermijndenken van het klaploperskapitalisme, een onderne-

mende overheid, eerlijke verdeling van de lasten en een herijking van wat waarde is. Het zijn de bakens voor een nieuwe wereld. Veel van wat nodig is om de bakens daadwerkelijk te verzetten kan en moet op Europese schaal gebeuren.

In de context van de *European Green Deal* worden al regels opgesteld om de financiële sector en het bedrijfsleven mens en planeet mee te laten nemen in hun keuzes. Ook wordt een investeringsplan opgezet om richting te geven aan ons economisch herstel. Gecombineerd met een grondige hervorming van ons belastingstelsel en een herziening van de doelen die we onszelf stellen is dit de uitgang waar we naar moeten zoeken.

Voorwaarts!

Noten

- 1 The Guardian. (2020, 30 maart). There is such a thing as society, says Boris Johnson from bunker. *The Guardian*. Geraadpleegd van <https://www.theguardian.com/politics/2020/mar/29/20000-nhs-staff-return-to-service-johnson-says-from-coronavirus-isolation>.
- 2 NOS. (2017b, 22 maart). *Europese sociaal-democraten vallen over Dijsselbloem heen*. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2164388-europese-sociaal-democraten-vallen-over-dijsselbloem-heen.html>.
- 3 Zie voor de samenhang tussen schuldreductie en groei: Tang, P. (2010). De schuld van rechts en het tekort van links. *S&D* 2010/4, 15–21. Geraadpleegd van http://dnpprepo.ub.rug.nl/10463/3/SenD_2010_4.pdf.
- 4 Nijboer, H. (2020, 25 maart). Tijd voor solidariteit, tijd voor Europese obligaties. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/25/tijd-voor-solidariteit-tijd-voor-europese-obligaties-a3994841>.
- 5 Zie bijvoorbeeld Collier, P. (2018). *The Future of Capitalism*. Amsterdam, Nederland: Adfo Books, p. 96.
- 6 Stiglitz, J., & Stern, N. (2017). *Report of the High-Level Commission on Carbon Prices*. Geraadpleegd van: <https://www.carbonpricingleadership.org/report-of-the-highlevel-commission-on-carbon-prices>.
- 7 Mazzucato, M. (2019). *The Value of Everything*. Amsterdam, Nederland: Adfo Books, p. 205.
- 8 Eurofound (2017), *Income inequalities and employment patterns in Europe before and after the Great Recession*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Geraadpleegd van https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1663en.pdf.
- 9 Landais, C., Saez, E., & Zucman, G. (2020, 3 april). *A progressive European wealth tax to fund the European COVID response*. Geraadpleegd van <https://voxeu.org/article/progressive-european-wealth-tax-fund-european-covid-response>.
- 10 Reuten, G. (2018). *De Nederlandse vermogensverdeling in internationaal perspectief*. *TPEdigitaal*, 12(2), 1–8. Geraadpleegd van <https://www.tpedigitaal.nl/sites/default/files/bestand/De-Nederlandse-vermogensverdeling-in-internationaal-perspectief.pdf>.

Zet volksgezondheid en economie niet tegenover elkaar

Als niet binnen afzienbare tijd een vaccin ontwikkeld wordt tegen het coronavirus, komen we voor een maatschappelijk en politiek-ethisch dilemma te staan. Het kan dan om sociale en economische redenen nodig blijken om belemmerende maatregelen als ‘afstand houden’ toch verregaand te versoepelen om mogelijk nog grotere gezondheidsschade op langere termijn tegen te gaan.

ANDRÉ KNOTTNERUS

Arts-epidemioloog, oud-voorzitter Gezondheidsraad en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, emeritus-hoogleraar huisartsgeneeskunde Universiteit Maastricht

Een onzichtbaar klein virus, vermoedelijk na een geringe maar rake mutatie in China overgesprongen van dier op mens, is zeldzaam krachtig gebleken in het snel en langdurig ontwrichten van samenlevingen wereldwijd. Dit sciencefiction-achtige scenario is in de eerste plaats het gevolg van de verraderlijke eigenschappen van dit coronavirus.¹ Waar een onmiddellijk fataal virus niet ver komt omdat het zich nauwelijks kan verspreiden, maakt het coronavirus de meeste mensen die het besmet niet of nauwelijks ziek en is daardoor epidemisch veel effectiever.

Besmette personen kunnen het virus gemakkelijk, vaak ook ongemerkt, overdragen, tenzij mensen voldoende afstand bewaren. Maar voortdurend afstand blijven houden is moeilijk, want dat raakt de samenleving en

het menselijk bestaan in het hart: in werk en economie, onderwijs, reizen, sport, cultuur, zorg, het sociale leven en de liefde. Mensen en samenlevingen willen en moeten voort, en sociaal-cultureel ingrijpende interventies als ‘social distancing’ en massaal gebruik van persoonlijke beschermings- of afschermingsmiddelen zijn in open samenlevingen niet oneindig vol te houden.

De disruptieve kracht van het coronavirus confronteert ons met problemen, onzekerheden en dilemma’s die wij dachten te hebben overwonnen en die tegelijkertijd nieuw zijn. Dat brengt regeringen en parlementen ver buiten de comfortzone van hun politieke en sociaaleconomische ervaring. Allen snakken naar de veruit meest schadebeperkende uitweg van een snel beschikbaar en voldoende effectief

vaccin. Maar ook met alle lopende, door overheden gesteunde inspanningen van virologen, immunologen, farmaceuten en grote bedrijven is nog niet te zeggen hoe lang de race naar zo'n vaccin gaat duren en of de beoogde eindstreep überhaupt gehaald wordt.

Kortdurend noch eenmalig

Duidelijk is wel dat de coronacrisis geen kortdurend probleem is maar na meer of minder vergaande lockdowns en met voortgezette beperking van sociale contacten een lange nawerking zal hebben.² Hoe lang dat zal zijn en of, en in hoeverre, de pandemie na de daling van de coronacijfers en de ingezette sociale en economische 'versoepelingen' toch weer zal opslaan, is niet betrouwbaar te voorspellen.

Tegelijkertijd is het verloop van de pandemische curve, hoe belangrijk ook, niet het enige dat telt, want ook als de daling zich niet blijvend doorzet en de pandemische situatie nog erg lang gaat duren, zal de samenleving verder moeten. Voortgaande stagnatie van economie en samenleving zal immers toenemende maatschappelijke én volksgezondheidsschade veroorzaken van een omvang die de door het virus aangerichte gezondheidsschade aanzienlijk kan overstijgen.

Het IMF vreest voor de ergste economische crisis sinds de Grote Depressie van de jaren dertig, en de OESO waarschuwt voor een verlies van een derde van het bbp van de grote economieën.³ Daarmee dreigen omvangrijke werkloosheid, dalende belastinginkomsten, grootschalige overheidsleningen, een internationale kredietcrisis, stijgende rentes en een enorme druk op overheidsbegrotingen. Dan kunnen ook sociale-zekerheidsnetwerken en cruciale publieke voorzieningen als gezondheidszorg en onderwijs ernstig in de knel komen, wat weer gepaard gaat met een teruggang in de volksgezondheid, een versterkte inkomens- en kansenongelijkheid, toenemende spanningen binnen en tussen samenlevingen en een terugval in het streven naar ecologische duurzaamheid.

Het zijn patronen die we ook na voorgaande crises zagen, maar ze kunnen gezien wat nu op ons afkomt nog veel steviger uitpakken en ons bovendien extra kwetsbaar maken voor toekomstige, al dan niet pandemische crises. Het gaat niet om doemscenario's, maar om serieus te nemen risico's. Die kunnen bij een goede strategie meevallen, maar voor zover dat niet het geval zal zijn moet worden ingezet op beperking van schade en een solidaire verdeling van tegenslagen. Tegelijkertijd moeten we van de ontstane situatie leren en de samenleving sociaal en qua volksgezondheid schokbestendiger en ecologisch duurzamer maken.

Een indringende uitdaging is het omgaan met een niet ondenkbaar maatschappelijk en politiek-ethisch dilemma: voor de sociale en economische herstart kan het bij lang uitblijven van effectieve vaccins of geneesmiddelen nodig blijken om belemmerende maatregelen als 'afstand houden' toch verregaand te versoepelen om mogelijk nog grotere gezondheidsschade op langere termijn tegen te gaan. Dat zou kunnen betekenen: voorlopige aanvaarding van een groter aantal IC-opnames en corona-gerelateerde sterfgevallen om andere omvangrijke problemen inclusief een nog groter aantal sterfgevallen te voorkomen. De simpele mantra 'volksgezondheid gaat voor economie' biedt dan geen houvast.

Verbondenheid van maatschappij, economie en volksgezondheid

In de eerste fase van de pandemie klonk het zo vanzelfsprekend: eerst alle aandacht en middelen inzetten voor de volksgezondheid en gezondheidszorg, en als die weer op orde zijn mag het economisch belang weer tellen. Die fasering was gezien de acute ernst van de pandemie begrijpelijk, en gaf uiting aan de breed gedragen opvatting dat economische en commerciële belangen de agenda van de gezondheidszorg niet mogen dicteren.

Toch is het een riskant misverstand dat de belangen van volksgezondheid en economie tegenover elkaar staan of ten opzichte van el-

kaar in de tijd te faseren zijn. In werkelijkheid zijn ze onlosmakelijk met elkaar verbonden, en voor zover er historisch een fasering is aan te geven ligt de volgorde eerder andersom.⁴

De sterke toename van de levensverwachting in de westerse landen vanaf medio negentiende eeuw was allereerst het gevolg van maatschappelijke en economische ontwikkelingen die een betere algemene welzijns- en voedingstoestand met zich meebrachten. Grote stappen werden vervolgens gezet dankzij indrukwekkende infrastructurele verbeteringen op het gebied van de openbare hygiëne, zoals riolering en waterleiding.⁵ Ook de totstandkoming van sociale en zorgverzekeringen en brede zorgvoorzieningen als jeugd- en eerstelijnsgezondheidszorg droegen bij aan een betere volksgezondheid. Op die verstevigde ondergrond konden ook vaccinatieprogramma's en de zich steeds verder specialiserende ziekenhuiszorg hun potentie waarmaken, profiterend van exponentieel toenemende medisch-wetenschappelijke kennis.

In het algemeen geldt dat een bevolking die grotendeels arm en niet goed gevoed is en in ongunstige leef- en hygiënische omstandigheden verkeert, weinig basale weerstand heeft en dat medische zorg dan veel minder toegevoegde waarde kan hebben. Kortom: economie, samenleving en volksgezondheid ontwikkelen zich in nauwe, gelaagd opgebouwde verbondenheid: een fundament van algemene welvaart en welzijn is onmisbaar om de vruchten van de gezondheidszorg te kunnen oogsten. Denk ook aan de lage-inkomenslanden, waar hooggespecialiseerde zorgvoorzieningen de volksgezondheid niet structureel kunnen verbeteren als er geen werk, eten en schoon water zijn.

Na eerdere crises zagen we ook dat de geschetste ontwikkelingsgang omkeerbaar is. Zo leidde de val van de Muur in diverse Oost-Europese landen tot nieuwe kansen voor 'oude' infectieziekten zoals tuberculose en tot een tijdelijke afname van de levensverwachting.⁶ En nog in 2014-2015 nam in veel hoge-inkomenslanden (waaronder Nederland)

de sterfte aan onder meer hartvaat-, long- en psychische aandoeningen kortdurend toe en was er sprake van een stagnerende of zelfs dalende levensverwachting. Vermoedelijk speelden ongunstige maatschappelijke en economische omstandigheden hierbij een belangrijke rol, vooral ten koste van sociaal-economisch kwetsbaren.⁷

De OESO waarschuwt voor een verlies van een derde van het bbp van de grote economieën

Het besef van dit alles lijkt in onze streken weggezaakt met het verdwijnen van de epidemische plagen van weleer, maar is nu cruciaal om de gevolgen van de coronapandemie goed te kunnen opvangen. De kernboodschap is: juist ook vanuit volksgezondheidsoogpunt moeten we alles doen om een omvangrijke sociaaleconomische teruggang te voorkomen of snel te keren.

Een gelaagde, parallelle strategie

Al met al past een gelaagde, parallelle aanpak op de drie niveaus — gezondheid, samenleving en economie — het beste bij de uitdagingen waarvoor we nu staan.⁸ De coronacrisis heeft consequenties op elk van deze niveaus en onze strategie zal zich dan ook daarop moeten richten. En gezien de onvoorspelbare duur van de crisis en de kans op herhaling moet die strategie ook gericht zijn op de langere termijn. Omdat het epicentrum ligt in het domein volksgezondheid, werk ik de parallelle benadering die ik voor mij zie vanuit dat domein uit, en kom vervolgens toe aan de domeinen samenleving en economie. Ten slotte benadruk ik de noodzaak van brede politieke samenwerking.

Volksgezondheid nu en straks

Om zoveel mogelijk sterfte en langdurige gezondheidsbeperkingen te voorkomen moeten we koersen op een goede balans binnen het genoemde dilemma. Bij alle onzekerheid en kennisgebrek bieden rekensommen daarbij weinig houvast. Vooralsnog lijkt het mij echter verstandig in de 'pre-vaccinatiesamenleving' te blijven sturen op afremming van de pandemie totdat curatieve behandeling of vaccinatie mogelijk is, om met zo weinig mogelijk gezondheidsschade de 'post-vaccinatiesamenleving' te kunnen bereiken. We gaan dan uit van de verwachting dat de versterkte publiek-private samenwerking binnen overzienbare termijn tot een effectief vaccin en mogelijk al eerder tot werkzame geneesmiddelen leidt.

Maar als dat te lang gaat duren of onvoldoende effectieve middelen oplevert, moet de politiek een nieuwe weging maken gericht op tijdig maatschappelijk herstel, vooralsnog in de context van een 'non-vaccinatiesamenleving'. Wat 'te lang' is moet door het kabinet — in het kader van zijn 'dashboardbenadering' — bepaald en verantwoord worden op basis van nauwgezette monitoring van volksgezondheids-, sociale en economische ontwikkelingen. Daarbij kan er een moment komen waarop faillissementen en werkloosheid, spanning onder jongeren, culturele verarming, teloorgang van sport, en ook bredere gezondheidsbelangen zoals ontwrichting van reguliere zorg en preventie,⁹ zwaarder gaan wegen dan pandemiebestrijding sec en met name algeheel afstand houden. Maar de inzet moet zijn beide doelen in balans te houden door meer beleid op maat ten aanzien van kwetsbare groepen, bedrijfstakken en regio's.

In alle scenario's is een blijvend restrictieve benadering primair gericht op wat maatschappelijk niet kan en wat grondrechtelijk onhoudbaar is, en moet weloverwogen gestuurd worden op wat wél kan: in onderwijs, arbeid, vrije tijd, cultuur en sport. Dit vereist dat doorlopend afwegingen worden gemaakt op alle beleidsterreinen, waarvoor naast me-

dische ook gedrags- en maatschappij-wetenschappelijke advisering noodzakelijk is.

Weliswaar moeten we tot het beschikbaar komen van effectieve vaccins of geneesmiddelen — of een herziene politieke weging — doorgaan met corona-gerelateerde preventie, bron- en contactopsporing, en waar nodig quarantaine- of isolatiemaatregelen, maar dat zal steeds draaglijker worden door slimmer en gericht maatwerk en steeds betere kennis over besmettingsrisico's en immuniteit. Ook is, in lijn met het WRR-rapport *Vertrouwen in burgers*,¹⁰ gebleken dat de samenleving verrassend creatieve oplossingen

Ook vanuit het oogpunt van volksgezondheid moeten we alles doen om een omvangrijke sociaaleconomische teruggang te voorkomen

ontwikkelt — van het bevorderen van sociale contacten van verpleeghuisbewoners tot het gezondheidkundig verantwoord herstarten van bedrijven. Dat vraagt wel om nauwgezet maatwerk in de pandemiemonitoring door het RIVM, met de mogelijkheid van tijdige en tijdelijke terugschakeling wat betreft anti-besmettingsmaatregelen en heropschaling van intensivacare-capaciteit. Zo kunnen stapsgewijs alle maatschappelijke sectoren weer aan zet komen.

Politiek en beleid moeten hun verantwoordelijkheid waarmaken voor essentiële randvoorwaarden, zoals voldoende capaciteit voor contactopsporing en voor zorgverlening in alle echelons. Met dat laatste kan ook — altijd ethisch omstreden — behandelprioritering op intensivacare-afdelingen voorkomen worden. Bovendien mag cruciale reguliere zorg niet meer in het gedrang komen en verdient

— zoals pijnlijk is gebleken — de ouderen-zorg, vooral in de verpleeghuizen, een beter gecoördineerde aanpak en een veel hogere beleidsprioriteit.

Binnen en buiten de zorg moet structureel gezorgd worden voor voldoende persoonlijke beschermingsmaterialen.¹¹ Dat geldt eveneens voor de testmogelijkheden voor het hebben dan wel hebben gehad van corona, ook voor de monitoring van het versoepelingsbeleid. Op veel gebieden is nog veel multidisciplinair onderzoek en ontwikkelingswerk nodig, zoals rond het ontwerpen, testen, en bij succes uitrollen van valide en privacy-veilige contactopsporingsapps.¹²

Het zowel voortvarend als verantwoord realiseren van geschikte tests, vaccins en geneesmiddelen vereist effectieve publieke aansturing met internationale afstemming, ook om de beschikbaarheid en betaalbaarheid daarvan wereldwijd te garanderen. Landen staan samen sterker in onderhandelingen met multinationale leveranciers, het waar nodig overrulen van patenten en desnoods het overnemen van private verantwoordelijkheden.

In Nederland kunnen de Gezondheidsraad en het RIVM nu al scenario's voorbereiden voor risicogroepgerichte vaccinatiestrategieën met monitoring op veiligheid en bereikte immuniteit. Brede vaccinatiebereidheid is dan cruciaal om groepsimmuniteit te kunnen bereiken. Daarbij past geen afwachtende houding, want de geschiedenis leert dat de antivaccinatiebeweging op cruciale momenten extra actief wordt in het verspreiden van wetenschappelijk ongefundeerde en misleidende boodschappen.

De volksgezondheidssector en de overheid moeten daarop anticiperen met een goede, doelgroepgerichte communicatiestrategie.¹³ Een belangrijke politieke vraag is of vaccinatie verplicht moet worden gesteld. Nadat in ons land decennialang met succes is ingezet op vrijwillige vaccinatie, is hier na het dalen van de zuigelingenvaccinatiegraad tot 90,2%¹⁴ beweging in gekomen nu kinderdagverblijven ongevaccineerde kinderen mogen weigeren.

Verplichtstelling is echter een indringende interventie die schuurt met wat van mondige burgers verwacht wordt en waarvan de effectiviteit nog niet is aangetoond.¹⁵

Gezien de ongekende problemen waarvoor het coronavirus ons stelt, doen de Gezondheidsraad en het RIVM er goed aan om dit punt in hun advies over vaccinatiestrategieën opnieuw mee te nemen en alle opties te wegen: algehele verplichting, verplichting gericht op risicogroepen voor het krijgen of overbrengen van het virus, een opt-outregeling (je wordt gevaccineerd tenzij je expliciet aangeeft dat niet te willen) of handhaving van de huidige situatie. Hierbij kunnen parallellen worden getrokken met vormen van verplichting in andere domeinen zoals belasting- en premiebetaling en orgaandonatie. Een algemene basisvoorwaarde is de beschikbaarheid van een vaccin dat behalve voldoende effectief ook zeer veilig is.

Verder vooruitkijkend zijn aanzienlijke inspanningen nodig om pandemische crises als deze in de toekomst zoveel mogelijk te voorkomen of beter op te vangen. Dat vraagt om investeringen in preventie van en anticipatie op opkomende zoonosen en pandemische dreigingen en versterking van daarop gericht wetenschappelijk onderzoek, zoals al in 2004 door de Gezondheidsraad is aanbevolen.¹⁶ De impact van pandemische uitbraken op de volksgezondheid kan worden beperkt door veerkrachtige zorgcapaciteit en effectieve preventie ten aanzien van risicofactoren als diabetes, hartvaatziekten en luchtwegaandoeningen.

Tegelijkertijd kan het duurzamer maken van samenlevingen de kans op toekomstige pandemische crises verkleinen. Want bij voortgaande exploitatie van niet-duurzame voedselketens, opwarming van de aarde en ongebreidelde globalisering wordt het ontstaan van wereldwijde epidemieën en pandemieën — mogelijk zelfs meerdere tegelijk — met grote sociaaleconomische impact alleen maar waarschijnlijker.¹⁷ Hierbij kunnen meerdere oorzaken elkaar versterken, zoals de kans op van dier op mens overspringende

virussen op markten waarop verschillende diersoorten levend verhandeld worden, snelle verspreiding via intensief vliegverkeer, risico's op bacteriële uitbraken door overmatig antibioticagebruik in veestapels, het oprukken van tropische infectieziekten door opwarming van gematigde klimaatzones en verhoogde kwetsbaarheid bij toenemende 'klimaatarmoede' en ontheemding.

Ten slotte is het belangrijk om de aanpak van de coronacrisis goed te evalueren, met inachtneming van verschillen tussen landen.¹⁸ Daarvoor is het nodig dat voor vertekening gecorrigeerd is en dat cruciale (betrouwbare) tellers en noemers vergelijkbaar zijn. Want alleen dan kunnen beloop en uitkomsten tussen landen vergeleken worden in relatie tot specifieke omstandigheden en het gevolgde beleid. Met die slag om de arm is al wel te zeggen dat Nederland – in mei 2020 internationaal op de zesde plaats qua aantal Covid-19-doden per inwonertal – goed zal moeten kijken naar zijn bijzondere risicoprofiel wat betreft luchtverontreiniging, intensieve veeteelt, bevolkingsdichtheid, reisgedrag en sociale omgangsvormen en wat dat betekent voor de toekomst.

Samenleving in transitie

Samenlevingsbreed zijn scenario's uitgewerkt voor maximale hervatting van cruciale maatschappelijke activiteiten zoals school, studie, werk, sport en cultuur. Dat had sneller in gang kunnen worden gezet¹⁹ en vereist nu in elk geval continue doorontwikkeling, in zorgvuldige balans met verantwoord 'pandemiemanagement' ondersteund door tests en epidemiologische onderzoeken. Deze grote 'maatschappelijke experimenten' moeten structureel gekoppeld worden aan over regio's te verdelen pilots, met gedegen evaluatie gaandeweg en achteraf. Dat vraagt nauwe betrokkenheid van burgers, bedrijven en lokale, regionale en landelijke democratische organen. Daarbij is naast medisch-gezondheidswetenschappelijke vooral ook sociaalwetenschappelijke en bestuurskundige expertise nodig.

Deze pandemie maakt ook de grote ongelijkheden in samenlevingen en de extra risico's die dat oplevert pijnlijk duidelijk.²⁰ Bredere maatschappelijke solidariteit is nu nodig om de sociaaleconomisch bepaalde gezondheidsachterstanden en daaraan verbonden kwetsbaarheden daadwerkelijk terug te dringen, mede om volgende crises beter te kunnen opvangen. Daarvoor zijn gerichte beleidsinterventies nodig, zoals gezondheidsbevordering op en rond scholen, het voorkomen en inhalen van achterblijvende gezondheidsvaardigheden, betaalbaarheid van gezonde voeding en sport, en meer groen en schone lucht in alle woonwijken. Dit in aanvulling op algemeen beleid gericht op inclusief onderwijs, kans op werk voor iedereen en herverdeling van inkomen.²¹

Lockdowns hebben zoals gezegd disproporcioneel grote consequenties voor kleinbehuise, sociaal kwetsbare gezinnen.²² Als ze dan ruimte zoeken in parken en bossen of op stranden kunnen ze onbedoeld op een kluitje terecht komen, worden weggestuurd en zelfs min of meer gecriminaliseerd worden. Soms met gebiedsafsluitingen als gevolg, en dat is ook epidemiologisch zeer ondoelmatig: velen op een kwetsbaar kluitje enerzijds en veel lege, gezonde natuurruimte anderzijds.²³ Een hoogontwikkelde samenleving moet dit creatiever kunnen oplossen, met als aantrekkelijke bijvangst toegenomen waardering voor natuurgebieden. Denk bijvoorbeeld aan doelgroepgerichte voorlichting in stadswijken over natuurgebieden in de regio, met gratis (gesubsidieerde) in de tijd gespreide bezoeksarrangementen.²⁴

Tijdens de coronacrisis ontstane zinvolle gedragspatronen zouden we moeten vasthouden, zoals meer rekening houden met het feit dat eigen gewoonten de gezondheid van anderen kunnen schaden. Zo'n beweging is in het verleden, met veel minder moeite dan verwacht, gemaakt in het rookgedrag, toen men gesteund door nieuwe wetenschappelijke kennis de gevaren van passief roken ging inzien.²⁵ Nu is al duidelijk geworden dat de corona-ge-

relateerde publieke hygiëne ook het optreden van andere infectieziekten heeft teruggedrongen.²⁶ Ook het individueel bijdragen aan een duurzame samenleving door meer thuiswerken en -vergaderen en minder autorijden en vliegen is iets om vast te houden.

Bovendien komt het wij-gevoel — er samen voor staan en gaan, solidariteit in de buurt — nu veel sterker naar voren dan toen de ‘participatiesamenleving’ top-down gelanceerd werd,²⁷ en ook dat moeten we vasthouden. Maar in het sociaal domein hebben we gezien dat hulp aan naasten soms te zwaar wordt. Daarom moet er voldoende professionele rugsteun zijn als elkaar helpen niet mogelijk, ontoereikend of niet vol te houden is. Publiek investeren daarin is een kernelement van ‘sociale’ zekerheid.

Economie, schokbestendigheid en verdienvermogen

De coronacrisis heeft het gelijk laten zien van degenen die al jaren wijzen op de kwetsbare positie van de steeds grotere groep die is aangewezen op flexibele arbeid. De regering vangt dat op met steunmaatregelen, maar die dekken de inkomensval slechts gedeeltelijk en tijdelijk. Om langdurige sociale rampspoed te voorkomen moet de arbeidsmarkt nu structureel anders ingericht worden. Als de samenleving en de economie van mensen verlangen dat zij flexibel inzetbaar zijn, moet daar een voldoende en zekere inkomensbasis tegenover staan. Want iedereen verdient reële kansen om een huis te kopen, pensioen op te bouwen en zich tegen inkomensderving te verzekeren.²⁸ Waar eerdere crises al leidden tot meer werkloosheid, inkomensongelijkheid, sociale onzekerheid, gezondheidsproblemen en geestelijke nood,²⁹ vooral ten koste van sociaal kwetsbare burgers, dreigen deze effecten nu nog aanzienlijk ernstiger uit te pakken.

Een ander dreigend crisiseffect is bezuiniging op de publieke voorzieningen. In het afgelopen decennium heeft Nederland baat gehad van beleid dat concurrentievermogen

en groei bevorderde, maar is er te weinig geïnvesteerd in vitale voorzieningen als onderwijs en gezondheidszorg. Gezien de ook nu weer gebleken cruciale betekenis van schokbestendige publieke voorzieningen verdient dat versneld correctie. Kwaliteits- en salarisverbetering in basis-, middelbaar en beroepsonderwijs, betere omscholingsmogelijkheden en extra investeringen in volksgezondheid en zorg zijn urgent.

Om te kunnen blijven zorgen voor voldoende zorgcapaciteit moet de breed gedragen waardering voor onze zorgverleners zich gaan vertalen in positieverbetering van verpleegkundig en zorgpersoneel. Ook wordt eens te meer duidelijk dat goed getrainde handhavers en medewerkers in het openbaar vervoer van belang zijn en hoe onmisbaar verbindend cultuur is. Ook dat moet in overheidsbeleid vertaald worden. Investeren in de fundamente en de kwaliteit van onze samenleving is nu nodig omdat het afzien daarvan uiteindelijk tot veel hogere kosten of zelfs onomkeerbare maatschappelijke schade zal leiden.

De Gezondheidsraad en het RIVM kunnen nu al scenario's voorbereiden voor vaccinatiestrategieën

Duurzaamheid stond voor de coronacrisis in Nederland en de EU hoog op de agenda en is alleen maar urgenter geworden gezien de al genoemde relatie tussen opwarming van de aarde en niet-duurzame voedselketens enerzijds en de kans op epidemieën met een grote economische impact anderzijds. Versnelling van verduurzaming kan bereikt worden door bedrijven die een beroep doen op nationale en Europese steunpakketten te verplichten om, ten minste conform het Klimaatakkoord en

de Europese Green Deal, koolstofarme en circulaire bedrijfsmodellen te ontwikkelen. Dat is ook voor hun eigen langetermijnoverleving essentieel.

Een belangrijke politieke vraag is of vaccinatie verplicht moet worden gesteld

Schokbestendige publieke voorzieningen en krachtige overheidssturing op duurzaamheid moeten gefinancierd worden via de belastingheffing. Daar wringt de schoen steeds meer, terwijl het belang van maatschappelijke schokbestendigheid — ook voor het bedrijfsleven — juist nu zo duidelijk blijkt. Een Europa-brede belastingheffing op multinationale bedrijven en kapitaalbewegingen is nodig en gerechtvaardigd. Dat is ook voor het maatschappelijk draagvlak van belastingstelsels essentieel.

Hoewel bij alle onzekerheid en door kennisgebrek een toekomstgerichte maatschappelijke kosten-batenanalyse nu niet goed te maken is, weten we wel dat onze buffers eindig zijn, ook al staat de Nederlandse veerkracht er veel beter voor dan die van lage-inkomenslanden en westerse landen als de Verenigde Staten. Bovendien moeten wij net als andere rijke landen mondiaal bijspringen. Uit solidariteit, maar ook in ons eigen belang, ter voorkoming van toenemende migratiestromen en oplopende geopolitieke spanning.

Daarom is het verstandig om vanuit de pre-vaccinatiesamenleving opnieuw te kijken naar ons verdienvermogen.³⁰ De routekaart zoals eerder aangegeven door de WRR — kenniscirculatie en innovatie, anticipatie en responsiviteit, slim omarmen van nieuwe technologieën, schokbestendige publieke voorzieningen en publiek-private samenwer-

king gericht op de grote maatschappelijke opgaven — is daarbij opnieuw actueel.³¹ Denk, in aanvulling op wat al gezegd is over inkomenszekerheid en publieke voorzieningen, bijvoorbeeld aan de blijvende ontwikkeling van kennis en vaardigheden via een doorlopend individueel scholingsrecht, onafhankelijk van specifieke dienstverbanden, het stimuleren van innovatiegerichte werkgelegenheid en een betere afstemming tussen regionaal, nationaal en Europees economisch beleid.

Een actueel voorbeeld van op grote maatschappelijke opgaven gerichte publiek-private samenwerking is het breed beschikbaar stellen van universitaire kennis voor de ontwikkeling van effectieve coronavaccins. Dat kan nieuwe, algemener toepasbare verdienmodellen aanjagen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Politieke samenwerking gericht op de grote opgaven

De noodzakelijke transitities vereisen een versterkte politieke samenwerking op nationaal en op Europees niveau. In Europa is die samenwerking nodig — naast het geopolitieke belang ervan — om ecologische en economische duurzaamheid en belastingheffing op internationale bedrijven te kunnen realiseren. En — weinigen zullen dat nog ontkennen — voor het bestrijden van crises die zich niet aan landsgrenzen storen.

De inzet moet zijn het gezamenlijk aankunnen van de grote uitdagingen van nu en straks, niet het electoraal kortetermijnbelang. Vanuit Nederland kan dat bevorderd worden als zoveel mogelijk politieke partijen in hun verkiezingsprogramma's, hoe uiteenlopend die ook zullen zijn, kiezen voor een gezamenlijke Europese lijn van duurzaamheid en versterking van de publieke zaak. Op Europese samenwerking gerichte partijen als de PvdA, D66 en GroenLinks kunnen hiertoe het initiatief nemen.

De coronacrisis onderstreept de samenhang tussen duurzaamheid, klimaatbeheersing, het belang van een solidaire samenle-

ving én internationale vrede en veiligheid, die zoals gebleken ook door een pandemie in het gedrang kunnen komen. Stuk voor stuk urgente politieke opgaven die geen partij alleen verder kan brengen. Laten we daarom in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in 2021 het momentum van de ontstane ver-

bondenheid benutten. Want alles moet erop gericht zijn dat de volgende coalitie de grote opgaven waarvoor we staan effectief kan en zal aanpakken.

Met dank aan Jo Ritzen voor het delen van zijn economische expertise.

Noten

- 1 Officieel het SARS-CoV-2-virus, dat de besmettelijke ziekte Covid-19, voluit *coronavirus disease* 2019, kan veroorzaken.
- 2 Kissler S.M., Tedijanto C., Goldstein E., Grad Y.H., Lipsitch M. (2020). Projecting the transmission dynamics of SARS-CoV-2 through the postpandemic period. *Science* (14 april 2020). pii: eabb5793. doi: 10.1126/science.abb5793.
- 3 Jo Ritzen, Javi Lopez, André Knottnerus, Salvador Pérez-Moreno, George Papandreou & Klaus F. Zimmermann. (2020) *Taking the challenge: A joint European policy response to the corona crisis to strengthen the public sector and restart a more sustainable and social Europe*. (www.merit.unu.edu/publications/working-papers/abstract/?id=8488); Jo Ritzen en André Knottnerus. (2020) 'Na corona moet het beter: laat EU dus sturen op groener en gelijk', in: *de Volkskrant*, 12 mei 2020 (www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-na-corona-moet-het-beter-laat-eu-dus-sturen-op-groener-en-gelijk-~bbea06ff).
- 4 Rigter, R.B.M. (23 september 1992). *Met raad en daad: de geschiedenis van de Gezondheidsraad 1902-1985*. Dissertatie, Erasmus University Rotterdam; Johan P. Mackenbach, Karien Stronks. (2016). *Volksgezondheid en gezondheidszorg*. Bohn Stafleu van Loghum, 2016; Mackenbach, J.P. (2010). *Ziekten in Nederland*. Amsterdam: Elsevier, Mouria, 2010.
- 5 Johan P. Mackenbach. (2007). 'Sanitation: pragmatism works', in: *BMJ*. 2007, 6 januari;334 Suppl 1:s17. (www.bmj.com/content/334/suppl_1/s17).
- 6 Logminiene Z., Nolte E., McKee M., Valius L. (2004). 'Gaizauskiene A. Avoidable mortality in Lithuania: 1991-199 compared with 1970-1990', in: *Public Health*, april 2004. 118(3):201-10. (doi: 10.1016/j.puhe.2003.05.002); Ciment J. (1999). 'Health situation in former communist bloc is dire, says Unicef', in: *BMJ*, 20 november 1999. (319(7221):1324. doi: 10.1136/bmj.319.7221.1324. PMID: 10567131); Ellen Nolte, Vladimir Shkolnikov, Martin McKee. (2000). 'Changing mortality patterns in East and West Germany and Poland. II: Short-term trends during transition and in the 1990s', in: *J Epidemiol Community Health*, 2000, 54:899-906.
- 7 Jessica Y. Ho, Arun S. Hendi. (2018). 'Recent trends in life expectancy across high income countries: retrospective observational study', in: *BMJ*. 2018; 362:k2562, doi: https://doi.org/10.1136/bmj.k2562.
- 8 'Crisisbeleid. André Knottnerus in gesprek met Lex Bohlmeijer', *De Correspondent*, 18 april 2018. (https://podcast-luisteren.nl/ep/Goede-Gesprekken-Crisisbeleid-Andre-Knottnerus-in-gesprek-met-Lex-Bohlmeijer).
- 9 'COVID goes Cuckoo. How the March-April 2020 COVID-19 surge overwhelmed Dutch hospitals and undermined regular care', in: *Gupta strategist*, Amsterdam, 21 mei 2020. (https://gupta-strategists.nl/storage/files/200521-COVID-goes-Cuckoo.pdf).
- 10 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2012). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam University Press, 2012, (www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2012/05/22/vertrouwen-in-burgers).
- 11 Gwen Martèl en Marc Chavannes, *Deze experts concluderen: het is tijd voor meer duidelijkheid over mondkapjes en beschermende pakken in de zorg*, 14 mei 2020 (https://decorrespondent.nl/11247/deze-experts-concluderen-het-is-tijd-voor-meer-duidelijkheid-over-mondkapjes-en-beschermende-pakken-in-de-zorg/1491979265238-7959f196).
- 12 André Knottnerus, 'Alleen messcherp metende apps hebben nut', *de Volkskrant*, 13 april 2020. (www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-alleen-messcherp-metende-apps-hebben-nut~b64a1dod/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F); 'Wetenschappers waarschuwen voor de gevaren van corona-apps', NRC 14 april 2020. (www.nrc.nl/nieuws/2020/04/14/wetenschappers-waarschuwen-

- voor-de-gevaren-van-corona-apps-a3996674); Knottnerus JA, Tugwell P. Methodological challenges in studying the COVID-19 pandemic crisis. *J Clin Epidemiol* (mei 2020); 121:A5-A7. doi: 10.1016/j.jclinepi.2020.04.001.
- 13 André Knottnerus. *De evidence arena — een multilevel perspectief*. Universiteit Maastricht, 26 oktober 2018. (www.maastrichtuniversity.nl/sites/default/files/de_evidence_arena_andre_knottnerus.pdf).
 - 14 Vaccinatiegraad en jaarverslag Rijksvaccinatieprogramma Nederland 2018. (www.rivm.nl/publicaties/vaccinatiegraad-en-jaarverslag-rijksvaccinatieprogramma-nederland-2018).
 - 15 Jong, J. de et al. *Maatregelen om de vaccinatiegraad in Nederland te verhogen. Een verkenning*. Utrecht: Nivel, 2019. (<https://nivel.nl/sites/default/files/bestanden/1003621.pdf>).
 - 16 Gezondheidsraad/Health Council of the Netherlands. *Emerging zoonoses/ Opduikende zoönosen*. Publication 2004/18. www.gezondheidsraad.nl/sites/default/.
 - 17 European Academies Science Advisory Council. *The imperative of climate action to protect human health in Europe*. EASAC policy report 38. German National Academy of Sciences Leopoldina, 2019. (<https://easac.eu/projects/details/climate-change-and-health/>; www.gezondheidsraad.nl/sites/default/; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Naar een voedselbeleid*. Amsterdam University Press, 2014. (www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2014/10/02/naar-een-voedselbeleid/); Gezondheidsraad/Health Council of the Netherlands. *Emerging zoonoses/ Opduikende zoönosen*. Publication 2004/18.
 - 18 Maarten Keulemans en Serena Frijters. 'Welk land heeft de beste coronastrategie? Vijf lessen over de eerste coronagolf', in: *de Volkskrant*, 21 mei 2020. (www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/welk-land-heeft-de-beste-coronastrategie-vijf-lessen-over-de-eerste-coronagolf~b436115d/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F).
 - 19 André Knottnerus over de pandemie. (www.maastrichtuniversity.nl/nieuws/update-34-covid-19).
 - 20 Krouse H.J. (2020). 'COVID-19 and the Widening Gap in Health Inequity', in: *Otolaryngol Head Neck Surg* (mei 2020) 5:194599820926463. doi: 10.1177/0194599820926463; Chung RY, Dong D, Li MM. (2020). 'Socioeconomic gradient in health and the covid-19 outbreak', in: *BMJ*, 1 april 2020; 369:m1329. doi: 10.1136/bmj.m1329.
 - 21 Eikemo T.A. et al. (2014). 'EURO-GBD-SE Consortium. How can inequalities in mortality be reduced? A quantitative analysis of 6 risk factors in 21 European populations', in: *PLoS One*, 4 november 2014. 9(11):e110952. doi: 10.1371/journal.pone.0110952. eCollection 2014; Toebes, Stronks K. (2016). 'Closing the Gap: A Human Rights Approach towards Social Determinants of Health', in: *Eur J Health Law*, 2 december 2016. 3(5):510-24; Th.B. (Marcel) Twickler et al. (2009). 'Laaggeletterdheid en beperkte gezondheidsvaardigheden vragen om een antwoord in de zorg', in: *Ned Tijdschr Geneesk.* 2009. 153:A250. (www.ntvg.nl/artikelen/laaggeletterdheid-en-beperkte-gezondheidsvaardigheden-vragen-om-een-antwoord-de-zorg/artikelinfo); Boudewijn B. Visscher et al. (2018). 'Evidence on the Effectiveness of Health Literacy Interventions in the EU: A Systematic Review', in: *BMC Public Health*, 29 december 2018. 18(1):1414. doi: 10.1186/s12889-018-6331-7. PMID: 30594180
 - PMCID: PMC6310940 DOI: 10.1186/s12889-018-6331-7. (https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30594180/?from_term=rademakers+j+health+literacy&from_sort=date&from_pos=5).
 - 22 *Coronavirus en huishelijk geweld*. (https://ec.europa.eu/netherlands/content/coronavirus-en-huishelijk-geweld_nl).
 - 23 Hartig T., Mitchell R., de Vries S., Frumkin H. *Nature and health*. (2014). *Annu Rev Public Health*. 2014. 35:207-28. doi: 10.1146/annurev-publhealth-032013-182443. Epub 2 januari 2014; *Urban green spaces and health*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2016. (www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0005/321971/Urban-green-spaces-and-health-review-evidence.pdf?ua=1).
 - 24 Natuurmonumenten. *Coronavirus en de natuur*. (www.natuurmonumenten.nl/nieuws/coronavirus-en-de-natuur).
 - 25 Gezondheidsraad. *Volksgezondheidsschade door passief roken*. Den Haag: Gezondheidsraad, 2003; publicatie nr 2003/21.
 - 26 NIVEL. 'Spectaculair minder oorpijn en buikgriep door coronamaatregelen', in: *Algemeen Dagblad*, 13 mei 2020. (www.ad.nl/binnenland/spectaculair-minder-oorpijn-en-buikgriep-door-coronamaatregelen~a41cbc4c/).
 - 27 Troonrede 2013, rijkssoeverheid. nl, 17 september 2013. (www.rijkssoeverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/17/troonrede-2013).
 - 28 Monique Kremer, Robert Went, André Knottnerus (red.). (2017). *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*. WRR-Verkenning nr. 36. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2017; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2020). *Het*

- betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht.* WRR-Rapport 102, Den Haag: WRR, 2020; *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk.* Eindrapport van de Commissie Regulering van Werk, Den Haag: 23 januari 2020.
- 29 Kawohl W., Nordt C. (2020). 'COVID-19, unemployment, and suicide', in: *Lancet Psychiatry* (mei 2020);7(5):389-390. doi: 10.1016/S2215-0366(20)30141-3.
- 30 Denktank Coronacrisis. *De contouren van een intelligent herstelbeleid.* Mei 2020. (www.ser.nl/nl/adviezen/denktank-coronacrisis-herstelbeleid).
- 31 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 2013; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Publieke zaken in de marktsamenleving.* Rapport nr. 87. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2012. Monique K., Robert W., Knottnerus A. (red). *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid.* WRR-Verkenning nr. 36. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 2017.

De media als spelverdeler: over partijen, issues en eigenaarschap

Media bepalen in belangrijke mate welke onderwerpen aandacht krijgen in verkiezingstijd. Dit heeft gevolgen voor kiesgedrag, want mensen stemmen vaak op de partij waarmee ze het meest besproken thema het sterkste associëren. Het zou bij de komende verkiezingen wel eens vooral over gezondheidszorg, werkgelegenheid, de sociale voorzieningen en de economie kunnen gaan. Zijn de progressieve partijen in staat op deze thema's de kiezers te overtuigen?

ALYT DAMSTRA

Postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam, afdeling politieke communicatie

Nederlandse kiezers behoren tot de meest veranderlijke van West-Europa. Sinds 2002 is deze wisselvalligheid een blijvend kenmerk van de Nederlandse politiek waarbij de laatste Tweede Kamerverkiezingen een voorlopig hoogtepunt vormen. Niet eerder verloren regeringspartijen zoveel zetels, kregen de gevestigde partijen (CDA, PvdA, VVD) zo weinig stemmen en was het politieke landschap zo gefragmenteerd.¹

Niet eerder ook verloor de PvdA zoveel steun: meer dan driekwart van de zetels moest worden ingeleverd. Na decennia van partijloyaliteit zijn kiezers daadwerkelijk gaan kiezen en dat is op zichzelf geen slechte ontwikkeling. De veranderlijkheid in stemkeuze valt namelijk niet samen met zwabberende opvattingen. Sterker, de opvattingen van Neder-

landse kiezers zijn behoorlijk stabiel. Maar de daaruit voortvloeiende stemkeuze is dat niet, de meeste mensen kiezen steeds opnieuw uit een beperkt aantal, ideologisch soortgelijke partijen, en deze keuze kan per verkiezing anders uitvallen.² De wisselende populariteit van partijen wordt dus door andere factoren beïnvloed en één van die factoren is mediaberechtiging.

De invloed van berichtgeving

De media kunnen op verschillende manieren de publieke opinie beïnvloeden. In de eerste plaats wordt de prioriteit van thema's medebepaald door de hoeveelheid aandacht die ervoor is in het nieuws. De ruimte op de media-agenda is beperkt, veel aandacht voor het

ene onderwerp gaat ten koste van aandacht voor het andere. De keuzes die hierin worden gemaakt, geven een duidelijk signaal aan kiezers. Gaat het in het nieuws voortdurend over immigratie, dan zal de gemiddelde burger zich daar meer zorgen over maken en het immigratievraagstuk zwaarder laten meewegen in zijn of haar stemkeuze.³

Op eenzelfde manier verleent media-aandacht legitimiteit en geloofwaardigheid aan politieke leiders en partijen. Een politicus die nooit het nieuws haalt en bij geen talkshowtafel aanschuift, zal grote moeite hebben om kiezers van de urgentie van zijn partijprogramma te overtuigen.⁴

Naast de hoeveelheid aandacht voor een onderwerp of partij, zien we dat de media van belang zijn in het verbinden van beide. Wordt in immigratienieuws steeds verwezen naar de standpunten van Wilders, dan zullen mensen immigratie ook met de PVV gaan associëren. Er is dan sprake van 'issue ownership' — de PVV is als het ware eigenaar geworden van dit dossier. Het belang dat mensen aan een onderwerp toekennen gecombineerd met de mate waarin ze een partij als eigenaar zien, is een belangrijke voorspeller van kiesgedrag.⁵ In andere woorden: veel kiezers stemmen op de partij waarmee ze het meest besproken onderwerp het sterkste associëren.

Issue ownership: dimensies en dynamiek

In de literatuur wordt onderscheid gemaakt tussen twee dimensies van issue ownership. Wanneer mensen een onderwerp automatisch linken aan een partij(leider), spreken we van 'associative issue ownership'. Het gaat hier dus om de vanzelfsprekende associatie tussen thema en partij die, al dan niet bewust, bestaat in de hoofden van mensen.

Daarnaast is er de mate waarin mensen een partij het meest capabel achten om op een specifiek thema ook het beleid te bepalen. Dit wordt 'competence issue ownership' genoemd. Het komt vaak voor dat beide dimensies samenvallen; mensen associëren dan een

onderwerp met de partij waarvan zij vinden dat die de beste papieren heeft om er beleid op te maken. Maar dit is niet altijd het geval, zeker niet bij partijen die zich op een enkel issue profileren. Het kan goed zijn dat men bij immigratie meteen aan de PVV moet denken maar tegelijkertijd van mening is dat deze partij niet het meest competent is waar het immigratiebeleid betreft.

Veel kiezers stemmen op de partij waarmee ze het in de media meest besproken onderwerp het sterkste associëren

De onderwerpen waar burgers politieke partijen mee associëren, zijn niet zo makkelijk te beïnvloeden. De 'associative issue ownership' is dus redelijk stabiel en partijen kunnen deze niet zomaar van elkaar 'stelen'.⁶ Dit geldt niet voor 'competence issue ownership'. Uit verschillende studies blijkt dat deze dimensie veranderlijk is, en dat mensen gevoelig zijn voor wat ze uit het nieuws vernemen.

In een grootschalig experiment in Vlaanderen lieten politicologen aan vijfduizend deelnemers een televisiefragment zien waarin Vlaamse politici zich op een onderwerp profileerden. Vijf bekende partijleiders namen hieraan deel (geen acteurs), de onderwerpen waarover ze hun standpunt uiteenzetten waren klimaat, criminaliteit, pensioenen, belastingen, gezinszaken en defensie. De resultaten lieten zien dat de mate waarin mensen een politieke partij competent achtten op een issue, sterk door het nieuws werd beïnvloed. Juist wanneer een partij nog geen eigenaar op het betreffende onderwerp was, leidde profilering in de media tot een toename in toegedichte competentie.⁷

De identificatie tussen issues en partijen is dus een dynamisch proces waarbinnen eigenaarschap van partij kan wisselen. Dit is vooral het geval wanneer issues nog niet stevig in handen zijn van een enkele partij. Maar zelfs dan is het mogelijk dat er nieuwe verbanden worden gelegd. Wanneer een politieke partij een zeer bekwame minister levert op een nog niet-toegeëigend terrein, kan dit tot een toename in gepercipieerd eigenaarschap leiden. Maar of het nu gaat om het verwerven van nieuw eigenaarschap of het handhaven van bestaand eigenaarschap, partijen hebben de media nodig voor de communicatie naar het grote publiek en zullen dus zichtbaar moeten zijn.

Uitdaging

Politici moeten dus niet alleen concurreren om de gunst van de kiezer, maar ook om de gunst van de media. Dit is geen gemakkelijke opgave. In de eerste plaats is de concurrentie sterk, zeker in een meerpartijenstelsel zoals het Nederlandse waarin veel partijen het tegen elkaar opnemen met ideologisch weinig onderscheidende agenda's.⁸ Regeringspartijen zijn daarbij in het voordeel omdat ze bewindspersonen leveren die vanwege hun functie nieuwswaardig zijn.

Daarnaast is de media-aandacht voor onderwerpen bepaald niet evenredig verdeeld. Zeker in aanloop naar verkiezingen komen vaak maar enkele thema's echt aan de orde. Zo ging het in 2002 vooral over criminaliteit, immigratie en belastingen. Onderwerpen waar de meeste mensen rechtse partijen mee associëren (toen VVD en LPF), ook in termen van competentie.⁹ De actualiteit en politieke agenda zijn wel van invloed, maar redacties en journalisten bepalen welke thema's centraal staan, bijvoorbeeld in stellingen van verkiezingsdebatten.¹⁰ En ook buiten verkiezingstijd is de aandacht voor issues ongelijk verdeeld, waarbij polariserende onderwerpen met economische consequenties duidelijk in het voordeel zijn.

Eigenaarschap in de Nederlandse context

De afgelopen jaren zijn er enkele studies gepubliceerd waarin issue ownership van Nederlandse politieke partijen is onderzocht. Kleinnijenhuis en Walter (2014) hebben gekeken naar 'associative issue ownership'.¹¹ Voorafgaand aan de verkiezingen van 2010 vroegen ze aan 1362 respondenten met welke thema's ze een politieke partij associeerden, waarbij respondenten uit een lijst van twintig onderwerpen konden kiezen (en waar ze eventueel nog onderwerpen aan konden toevoegen).

Slechts enkele onderwerpen worden door bijna alle kiezers met dezelfde partij geassocieerd. Dit zijn immigratie voor de PVV, ondernemerschap voor de VVD, en milieu/klimaat voor GroenLinks. Van deze thema's zijn er dus heel duidelijke eigenaren, bijna alle mensen leggen dezelfde link. De VVD maakt haar reputatie als ondernemerspartij waar en is hiermee de enige gevestigde partij met stevig eigenaarschap op een afgebakend dossier.

Politici moeten niet alleen concurreren om de gunst van de kiezer, maar ook om de gunst van de media

Voor de meeste partijen geldt dat ze met meerdere onderwerpen in verband worden gebracht en dat ze op geen enkel thema dominant eigenaar zijn. D66 vormt een tussencategorie, de meeste mensen associëren de partij met onderwijs, maar ook andere linkse partijen worden aan dit thema gelinkt. De PvdA wordt vooral geassocieerd met klassiek sociaal-democratische onderwerpen zoals sociale zekerheid, werkgelegenheid en (in mindere mate) pensioenen. Ook de hypotheekrenteaftrek (een prominent onderwerp

tijdens de campagne van 2010) wordt vaak genoemd. De SP doet het goed op dezelfde dossiers, en wordt daarnaast vaak in verband gebracht met gezondheidszorg. Na de verkiezingen van 2010 werd 'associative issue ownership' opnieuw gemeten onder dezelfde groep respondenten. De associaties tussen thema en partij waren na de verkiezingscampagne nagenoeg hetzelfde en in bijna alle gevallen sterker geworden.

Met betrekking tot 'competence issue ownership' is een studie van Geers en Bos (2017) relevant waarin wordt gekeken naar de gepercipieerde competentie van partijen.¹² In 2012 werd aan 765 kiezers gevraagd om voor een reeks onderwerpen de partij aan te wijzen die voor dat thema 'de beste oplossing in huis had'.¹³ De onderwerpen komen niet helemaal overeen met de lijst van Kleinnijenhuis en Walter; zo zijn ondernemerschap, criminaliteit, hypotheekrenteaftrek en pensioenen niet meegenomen, maar voegen Geers en Bos veiligheid (sterk gecorreleerd met criminaliteit) en huisvesting aan de analyse toe. Anders dan in de studie van Kleinnijenhuis en Walter zijn de thema's nu dus het vertrekpunt (in plaats van de partijen) en de scores representeren het percentage kiezers dat deze partij noemde als meest competent op het thema.

De resultaten laten een gefragmenteerd beeld zien. Alleen op het thema milieu en klimaat wijst bijna de helft van de kiezers naar dezelfde partij als meest competent (45% van de respondenten noemt GroenLinks). Op alle andere onderwerpen is het eigenaarschap behoorlijk verdeeld. Ook in het geval van immigratie is dat zo, 'slechts' 27% van de ondervraagden denkt dat de PVV voor dit vraagstuk de beste oplossing in huis heeft (ondernemerschap is in deze studie niet onderzocht).

Dit gefragmenteerde beeld is niet zo verwonderlijk, want hoewel de meeste mensen het eens zijn over de algemene doelstellingen van beleidsterreinen (genoeg werkgelegenheid, betaalbare gezondheidszorg, hoogstaand onderwijs), lopen de meningen uiteen waar het 'de beste oplossing' betreft. De VVD,

PvdA en de SP worden het vaakst genoemd als meest competent (in 19%, 19% en 18% van de gevallen) en het valt op dat de SP en de PvdA ook waar het competentie betreft in de ogen van kiezers een zeer vergelijkbaar profiel hebben. Hier moet bij worden aangetekend dat de data afkomstig zijn uit 2012, en zeker in het geval van de competentie-dimensie zal het huidige beeld anders zijn.

De effecten van eigenaarschap

Verschillende studies hebben de effecten van issue ownership onderzocht, ook in de Nederlandse context. De resultaten illustreren dat het eigenaarschap van politieke partijen pas krachtig wordt wanneer een thema urgentie heeft in verkiezingstijd. Vindt niemand het klimaat belangrijk, dan koopt GroenLinks niks voor haar eigenaarschap. In aanloop naar verkiezingen is media-aandacht voor het juiste onderwerp minstens zo belangrijk als aandacht voor de partij(leader).¹⁴

Uit een artikel dat mijn collega's en ik vorig jaar publiceerden blijkt dat deze dynamiek ook van toepassing is geweest op het succes van de PVV. In de eerste jaren was aandacht voor Wilders nog een noodzakelijke voorwaarde voor electoraal succes. Maar vanaf het moment dat de PVV het eigenaarschap over immigratie wist te verwerven, profiteerde de partij veel sterker van immigratienieuws dan van nieuws over de partij zelf of van echte immigratiecijfers. Dit stuwde de PVV tot grote hoogtes in de peilingen, zeker in 2015 toen er veel immigratienieuws was als gevolg van de vluchtelingencrisis.¹⁵ Om eigenaarschap winstgevend te laten zijn is het dus belangrijk dat een thema hoog op de publieke agenda staat en om dat te bewerkstelligen is media-aandacht een noodzakelijke voorwaarde.

Anders dan in hun ideologische oriëntaties, zijn mensen niet zo stabiel in dat wat zij beschouwen als de meest urgente kwestie(s).

Figuur 1 laat zien welke problemen Nederlandse kiezers de afgelopen decennia het belangrijkste vonden in aanloop naar Tweede

Kamerverkiezingen.¹⁶ De variatie is enorm. In de afgelopen twintig jaar zijn gezondheidszorg, onderwijs, criminaliteit, immigratie en de economie allemaal wel eens het meest genoemde, belangrijkste probleem van Nederland geweest.

De urgentie van de economie in 2010 en 2012 was het directe gevolg van de economische crisis waar de wereld toen doorheen ging en de hoeveelheid economisch nieuws in die jaren.¹⁷ In beide verkiezingen won de VVD, door veel mensen in verband gebracht met ondernemerschap en werkgelegenheid, en op economisch terrein als competent gezien.¹⁸ Crises in de echte wereld én de wijze waarop ze door de media worden verslagen bepalen welke zaken door mensen als meest prangend worden beschouwd.

De huidige crisis als context

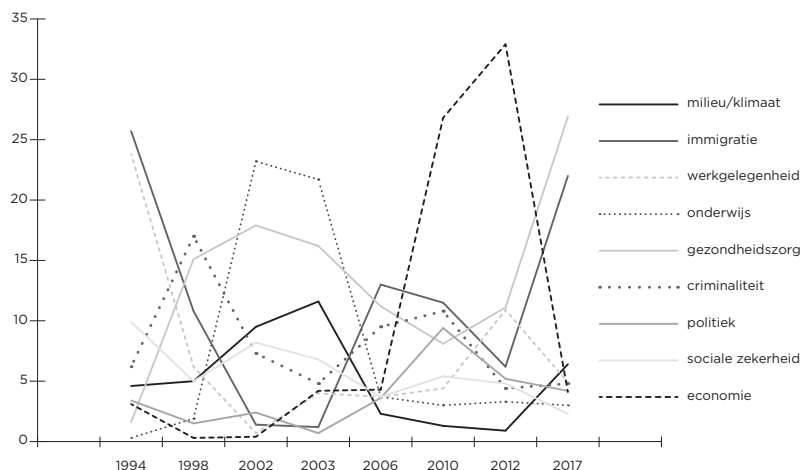
Op dit moment gaan we opnieuw door een crisis, maar van een geheel andere aard dan in 2010 en 2012. Tijdens het schrijven van dit artikel zijn er wereldwijd al meer dan 350.000 mensen overleden aan COVID-19, en de verwachting is dat dit aantal nog (veel) verder zal toenemen.¹⁹ De gevolgen van deze gezond-

heids crisis zijn enorm, ook in Nederland. Het openbare leven is grotendeels tot stilstand gekomen en zelfs in de meest optimistische scenario's zal de Nederlandse economie hard en langdurig geraakt worden.²⁰

Zoals vaker met crises, wordt ook nieuw licht geworpen op wat van waarde is. Zo publiceerde de Rijksoverheid een overzicht van *Cruciale beroepsgroepen voor Covid-19* met daarop (onder andere) leraren, zorgmedewerkers, politie en ambtenaren in noodzakelijke overheidsprocessen.²¹ Een publieke herwaardering van branches waarop veelal is bezuinigd maar die nu nodig zijn om de samenleving draaiende te houden.

Deze publieke herwaardering is terug te zien in berichtgeving. Niet eerder werd er zoveel en zo positief bericht over deze beroepsgroepen waarin mensen nu moeten werken onder geheel nieuwe en moeilijke omstandigheden. Daarnaast is er veel aandacht voor de ongekende economische gevolgen van de crisis, zoals de talloze faillissementen en ontslagen. Een groeiende groep Nederlanders wordt als gevolg van deze crisis direct in haar bestaanszekerheid bedreigd. Thema's als sociale zekerheid en werkgelegenheid hebben een nieuwe, breed gedragen urgentie gekregen.

Figuur 1 *Belangrijkste nationale probleem volgens Nederlandse kiezers*

Het ligt dan ook in de lijn der verwachting dat deze zaken, evenals de gezondheidszorg, in de aanloop naar de volgende verkiezingen van 2021 door veel Nederlanders als belangrijk nationaal probleem zullen worden genoemd. Cijfers van I&O Research laten zien dat sinds de uitbraak van Covid-19 Nederlanders gezondheidszorg, werkgelegenheid, economie maar ook duurzaamheid belangrijker zijn gaan vinden, ten koste van andere thema's zoals immigratie.

De directeur van Instituut Clingendael, Monika Sie Dhian Ho, betoogde in het NRC dat politieke profilering juist nu belangrijk is: 'Elke politieke partij heeft de opdracht om vanuit haar traditie te agenderen wat van waarde is, hoe dat door deze crisis onder druk komt en wat ons te doen staat.'²² Hier ligt een duidelijke opdracht voor progressieve partijen. De hernieuwde relevantie van bestaanszekerheid en goed werk – klassieke elementen van het sociaal-democratisch gedachtegoed – alsmede het belang van duurzaamheid bieden hierin kansen.

Naast een verschuiving in de urgentie van beleidsthema's kan als gevolg van de crisis ook anders worden gedacht over de middelen die moeten worden ingezet. De huidige ontwikkelingen tonen aan dat een effectieve bestrijding van de coronacrisis niet zonder staatsingrijpen en internationale samenwerking kan. Hetzelfde geldt voor de (mondiale) crises die in de nabije toekomst nog zullen volgen en die naar alle waarschijnlijkheid niet minder ingrijpend zullen zijn. De thema's die mensen belangrijk vinden en de middelen die noodzakelijk worden geacht, bieden daarom kansen voor linkse politiek. De associatieve dimensie van eigenaarschap is aanwezig, partijen moeten nu hun competentie laten zien. De meest effectieve manier om dit te doen is door het formuleren van heldere beleidsvoorstellen, zoals de noodregeling voor flexwerkers die als gevolg van de coronacrisis thuiszitten.²³

Daarnaast zullen het de media zijn die grotendeels bepalen op welke manier deze crisis de inzet wordt van de volgende verkiezingen.

Door de aandacht die wordt besteed aan onderwerpen, de aandacht die wordt besteed aan partijen en, bovenal, door de aandacht die wordt besteed aan de verbinding tussen beide. Waar het in de eerste fase van de crisis vooral is gegaan over de gezondheidszorg, werkgelegenheid en solidariteit, zal met de opkomende recessie de focus steeds meer komen te liggen op de economische gevolgen van de crisispolitiek.²⁴ Een kader waarbinnen de VVD goede kaarten heeft vanwege haar stevige eigenaarschap op (macro-)economische vraagstukken.

In aanloop naar verkiezingen is media-aandacht voor het juiste onderwerp minstens zo belangrijk als media-aandacht voor de partijleider

De vraag is dan ook in hoeverre progressieve partijen in staat zullen blijken om competentie te laten zien, zeker omdat ze hiervoor ook van de media afhankelijk zijn. De verkiezingen van 2021 zijn cruciaal voor de wijze waarop we door en uit deze crisis komen en voor de manier waarop we de wereld post-corona zullen inrichten.

Aan links de taak om een competent en stevig alternatief te formuleren op het neoliberale marktdenken. De eerste tekenen zijn hoopvol, GroenLinks publiceerde het manifest *#SolidaireSamenleving* en bij de PvdA verscheen het essay *Hoe we uit de coronacrisis komen*, stukken waarin solidariteit, duurzaamheid en een regulerende overheid als alternatief voor de neoliberale wereldorde worden voorgesteld.

Aan de media de taak om, juist nu, een platform te zijn waarop de discussie niet wordt versmald tot enkele issues. Ook en vooral niet in aanloop naar de verkiezingen.

In plaats daarvan moet ruimte worden geboden aan het grotere, fundamentele debat over de toekomst. Het centraal stellen van de inhoud is in het voordeel van partijen die die

inhoud ook daadwerkelijk kunnen bieden, al dan niet op basis van tegengestelde waarden. En dat is dan weer in het voordeel van ons, de kiezers.

Noten

- 1 Van der Meer, T., van der Kolk, H., & Rekker, R. (2017). *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*.
- 2 Van der Meer, T., van Elsas, E. E., Lubbe, R., & van der Brug, W. (2012). 'Kieskeurige kiezers', *Beleid en Maatschappij*, 39(2), 153-178.
- 3 Scheufele, D. A. & Tewksbury, D. (2007). 'Framing, Agenda-setting, and Priming: The Evolution of Three Media Effects Models', *Journal of Communication*, 57(1), 9-20.
- 4 Bos, L., Van der Brug, W., & De Vreese, C. (2011). 'How the media shape perceptions of right-wing populist leaders', *Political Communication*, 28(2), 182-206.
- 5 Lachat, R. (2014). 'Issue ownership and the vote: The effects of associative and competence ownership on issue voting', *Swiss Political Science Review*, 20(4), 727-740.
- 6 Tresch, A., Lefevere, J., & Walgrave, S. (2015). "Steal me if you can!" The impact of campaign messages on associative issue ownership, *Party Politics*, 21(2), 198-208.
- 7 Walgrave, S., Lefevere, J., & Nuytemans, M. (2009). 'Issue ownership stability and change: How political parties claim and maintain issues through media appearances', *Political Communication*, 26(2), 153-172.
- 8 Hopmann, D. N., Vliegthart, R., De Vreese, C., & Albæk, E. (2010). 'Effects of election news coverage: How visibility and tone influence party choice', *Political communication*, 27(4), 389-405.
- 9 Kleinnijenhuis, J., Van Hoof, A. M., Oegema, D., & De Ridder, J. A. (2007). 'A test of rivaling approaches to explain news effects: News on issue positions of parties, real-world developments, support and criticism, and success and failure', *Journal of Communication*, 57(2), 366-384.
- 10 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wie-bepaalt-de-verkiezingsthema-s-het-is-de-dwang-van-de-actualiteit~b5e58dab/>.
- 11 Kleinnijenhuis, J., & Walter, A. S. (2014). 'News, discussion, and associative issue ownership: Instability at the micro level versus stability at the macro level', *The International Journal of Press/Politics*, 19(2), 226-245.
- 12 Geers, S., & Bos, L. (2017). 'Priming issues, party visibility, and party evaluations: The impact on vote switching', *Political Communication*, 34(3), 344-366. Zie ook het werk van politicoloog André Krouwel (Vrije Universiteit Amsterdam).
- 13 Geers, S., & Bos, L. (2017). 'Priming issues, party visibility, and party evaluations: The impact on vote switching', *Political Communication*, 34(3), 344-366.
- 14 Geers, S., & Bos, L. (2017). 'Priming issues, party visibility, and party evaluations: The impact on vote switching', *Political Communication*, 34(3), 344-366.
- 15 Damstra, A., Jacobs, L., Boukes, M., & Vliegthart, R. (2019). 'The impact of immigration news on anti-immigrant party support: unpacking agenda-setting and issue ownership effects over time', *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 1-22. Er is veel onderzoek gedaan naar de samenwerking tussen zichtbaarheid in het nieuws (partijen, issues) en publieke opinie (peilingen, belangrijkste nationale probleem rankings). Omdat beide variabelen, theoretisch gezien, elkaar zouden kunnen versterken, is de causale relatie vaak bestudeerd. Het blijkt dat het media-effect op publieke opinie doorgaans veel sterker is dan het effect van publieke opinie op berichtgeving (de zogenaamde platformfunctie). Zie bijvoorbeeld Damstra et al. (2019); Murphy & Devine (2018).
- 16 Op basis van NKO-data, de negen meest genoemde problemen zijn hier in kaart gebracht. Van 1994 t/m 2006 is sociale zekerheid gemeten middels 'welfare issues in general' en criminaliteit als combinatie van de categorieën 'crime and violence', 'drugs' en 'safety/public order'.
- 17 Damstra, A., & Boukes, M. (2018). 'The economy, the news, and the public: A longitudinal study of the impact of economic news on economic evaluations and expectations', *Communication Research*, 0093650217750971.
- 18 Zie ook: Vliegthart, R., & Lefevere, J. (2018). 'Disentangling the Direction of Causality Between Competence Issue Ownership and Party Preference', *International Journal of Public Opinion Research*, 30(4), 663-674.

-
- 19 Zie: <https://ourworldindata.org/grapher/total-deaths-covid-19> (laatst geraadpleegd op 28 mei 2020).
- 20 Zie: <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Scenarios-maart-2020-Scenarios-economische-gevolgen-coronacrisis.pdf>.
- 21 Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/veelgestelde-vragen-per-onderwerp/kinderopvang/cruciale-beroepen>.
- 22 Zie ook: <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/20/corona-is-ook-cultuur-en-politiek-a3994445>.
- 23 Zie: <https://www.volkskrant.nl/economie/toch-noodregeling-voor-flexwerkers-die-werk-verliezen-maar-geen-gewone-uitkering-kunnen-krijgen~bfc9863c/>.
- 24 Zie ook: <https://www.ipsos.com/nl-nl/politiek-met-sjoerd-linksom-rechtsom-de-economie-na-corona>.

Koester de indirecte democratie

Een ongevraagd advies aan de PvdA

Op het drukbezochte PvdA-partijcongres van 7 maart werd — vlak voordat door corona het land stil kwam te liggen — met grote meerderheid een motie aangenomen om ‘het vertrouwen in de democratie te versterken’. De PvdA doet er verstandig aan zich daarbij vooral te richten op verbetering van de bestaande representatieve democratie, inclusief haar eigen rol daarin.

ANNEMARIE KOK

Zelfstandig onderzoeker en publicist

De Partij van de Arbeid ontwikkelt momenteel voorstellen voor een ‘sterkere democratie’. Aanleiding is een onlangs ruimschoots aangenomen ledenmotie (medeondertekend door enkele partijprominenten) getiteld *Wie de democratie wil verdedigen, moet nu in het offensief*. In deze motie wordt gepleit voor ‘een democratie van allen, voor allen, door allen’, onder expliciete verwijzing naar het eindrapport van de staatscommissie Remkes, die zich in 2017-2018 op initiatief van de Tweede en Eerste Kamer heeft gebogen over de toekomstbestendigheid van ons parlementaire stelsel.

In de genoemde ledenmotie worden de bevindingen van de staatscommissie ‘zeer waardevol’, ‘belangwekkend’ en ‘inspirerend’ genoemd. Want: ‘Remkes beschrijft hoe de democratie in het hart getroffen wordt wanneer groepen mensen zich onvoldoende gerepresenteerd weten. Ook schetst de commissie langs een aantal lijnen hoe dit democratisch deficit aangepakt kan worden: vergroot de

directe invloed van mensen op politieke besluiten (mogelijkheden voor directe democratie); geef mensen een grotere stem in de samenstelling van de volksvertegenwoordiging (twee soorten stemmen); geef mensen een grotere stem gedurende de Kabinetsformatie (keuze formateur)’.

Verderop in de motie roepen de indieners hun partijgenoten op om de politiek leider en Tweede Kamerfractie alle gelegenheid te geven voor het smeden van democratische vernieuwingsplannen in het verlengde van het rapport-Remkes. Partijbestuur en fractie reageerden hierop in maart van dit jaar als volgt: ‘De fractie zal zich inzetten om langs de lijnen die de motie schetst en in de energieke geest van de motie, voorstellen uit te werken die de democratie versterken en eer aan doen in onze actuele politiek en in het verkiezingsprogramma.’

Mij lijkt het raadzaam om eerst nog eens kritisch te kijken naar het democratie-verhaal van de staatscommissie. Dat bevat namelijk

verschillende elementen die behoorlijk problematisch zijn. Kortgeleden heb ik daarover een uitvoerig artikel geschreven – dit stuk is te lezen op de website van het Montesquieu Instituut.¹ Hierna vat ik deze analyse samen. Om aansluitend te betogen dat de PvdA er goed aan zou doen zich te concentreren op verbeteringen *binnen* de bestaande representatieve democratie.

Nieuwe democratische norm

Het hoofdprobleem dat ik met het eindrapport van de staatscommissie heb, is dat daarin een aan populisme grenzende kijk op de bedoeling van parlementaire vertegenwoordiging naar voren komt. Volgens de commissie-Remkes moeten volksvertegenwoordigers ‘de belangen, idealen, ideeën, aspiraties en ambities’ van burgers herkenbaar weerspiegelen en als het even kan ‘verwezenlijken’.² Ook noemt ze het een inherente tekortkoming van de indirecte democratie dat politieke besluiten niet altijd overeenstemmen met wat een (tussentijds gepeilde) meerderheid van de bevolking ‘zelf’ had gewild.³

Het is raadzaam nog eens kritisch te kijken naar het democratie-verhaal van de staatscommissie Remkes

Om precies te zijn betekent ‘representatie’ voor de staatscommissie in het ideale geval dat *alle* burgers (1) zich inhoudelijk gehoord weten, (2) zich met *persoonlijke kenmerken* van gekozenen kunnen identificeren en (3) zich in hun behoeften *gezien voelen*.⁴ De notie dat parlementsleden bestaan om – daartoe geman-dateerd door de kiezer – de regering te controleren, mee te denken over het te voeren beleid

inzake tal van complexe kwesties, onderling te debatteren, creatief naar compromissen te helpen zoeken en politieke knopen door te hakken, is in dit concept afwezig.

De commissie werpt aldus een alternatieve, volgens haar ‘eigentijdse’ democratische norm op – een norm die sterk afwijkt van wat de meeste volksvertegenwoordigers sinds jaar en dag feitelijk doen, en ook geacht worden te doen conform aloude interpretaties van de Grondwet waarin de parlementaire partij-endemocratie naar voren komt als de beste methode om zorgvuldig om te gaan met de verschillende visies en de botsende belangen die zich in een pluriforme samenleving altijd zullen voordoen.⁵

Vervolgens meet de staatscommissie in haar eindrapport de houdbaarheid van de klassieke representatieve democratie af aan haar nieuwe, aanvechtbare invulling van vertegenwoordiging. Met als conclusie dat de tevredenheid van veel Nederlanders over het parlement verontrustend aan het afbrokkelen is.

Veel kiezers zouden zich nu namelijk niet gerepresenteerd ‘voelen’, zo schrijft ze erg onhelder.⁶ Ook zou de politieke voorkeur van een grote groep kiezers nu in de Tweede Kamer niet terug te vinden zijn – namelijk voor een partij die sociaaleconomisch links is, maar behoudend ten aanzien van thema’s als immigratie, integratie en Europa. (Ziet zij partijen als de PVV en de SP soms over het hoofd?) Daarnaast veronderstelt de commissie op tamelijk onvaste gronden dat ‘de Nederlandse burger’ méér in de Haagse melk te brokkelen wil hebben, en meent ze dat hieraan zonder meer gehoor moet worden gegeven.⁷

Volksdemocratie

Op grond van deze drie redenen noemt de staatscommissie hervorming van het parlementaire stelsel – dat volgens haar nu nog ‘behoorlijk goed functioneert’ en door de bevolking hoog wordt gewaardeerd – dringend gewenst. En wel door de politieke zeggenschap van burgers te versterken, met voor elk

wat wils: een bindend correctief referendum waarmee vooral lager en middelbaar opgeleiden in hun nopjes zouden zijn, burgerfora en digitale participatie voor wie 'aan de voorkant' van besluitvorming wil meepraten, en verder: meer kiezersinvloed op de *personen* die er namens een partij in het parlement komen, alsmede een gekozen formateur.

Dat dit aanbevolen maatregelenpakket een devaluatie inhoudt van twee cruciale intermediaire instituties binnen het Nederlandse staatsbestel – politieke partijen en het parlement – lijkt de commissie niet te deren. Zoals ze er ook niet mee lijkt te zitten dat haar aanvullende medicijn tegen 'haperende representatie' bijzonder zweverig klinkt, te weten 'een nieuwe politiek-democratische cultuur, met een grotere nadruk op politieke nabijheid'.⁸

Opvallend is overigens dat de staatscommissie niet *beredeneerd* van de gangbare betekenis van 'representatie' is afgestapt: waaróm gekozenen kennelijk vooral naar burgers moeten luisteren, wordt niet toegelicht. Sterker nog: ze brengt haar interpretatie van 'vertegenwoordigen' als iets dat eigenlijk altijd heeft gegolden of had moeten gelden. Alsof ze zich er niet echt van bewust is dat die invulling indruist tegen de gewettigde praktijk dat gekozenen in ons aller belang brede, eigen afwegingen maken.

Merkwaardig is ook dat de staatscommissie zegt dat de representatieve democratie voor haar niet ter discussie staat, terwijl ze nergens een aansprekende verdediging levert van het indirecte, politiek-argumentatieve en coöperatieve karakter daarvan. Integendeel: ze gooit deze basisprincipes al met al zodanig om dat er een soort volksdemocratie tevoorschijn komt – een democratie waarin politici heten te bestaan om de wensen van kiezers (of die van tussentijdse toevallige meerderheden) uit te voeren, en waarbinnen individuele burgers formeel, actief en in brede zin bij beleidsontwikkeling en besluitvorming worden betrokken, en/of daarover het laatste woord krijgen. Hetgeen in mijn ogen vooral gaat leiden tot democratische frustratie: bij kiezers, bij deel-

nemers aan burgerparticipatieprocessen en bij al degenen die dagelijks zijn belast met politiek-bestuurlijk werk. Bovendien zal een directere democratie vooral voordelig uitpakken voor wie mondig en kapitaalkrachtig is.

Herkenbare structuren

Terug naar de PvdA. Volgens mij zou het bovenstaande deze partij niet enthousiast moeten stemmen, maar serieus te denken moeten geven. In plaats van in navolging van de commissie-Remkes democratische vernieuwingsvoorstellen te ontwikkelen, zou zij beter nog eens kunnen memoreren waarom we in dit land ook alweer een representatieve democratie kennen. Om zich vervolgens sterk te maken voor het type politiek-bestuurlijke vernieuwing dat wél noodzakelijk is.

Om met het eerste te beginnen: wat zijn kort gezegd nog altijd de pluspunten van een politiek systeem dat een liberale representatieve democratie, het principe van evenredige vertegenwoordiging (veel politieke partijen om uit te kiezen) en een rechtsstaat combineert?

Welnu: kenmerk hiervan is dat het herkenbare structuren en herhaalbare procedures biedt teneinde maatschappelijke problemen te kunnen agenderen en uiteenlopende standpunten, belangen, feiten en factoren naar voren te kunnen brengen, om daarna verschillen van inzicht om te vormen tot besluiten die langere tijd mee kunnen en waarmee de meeste mensen kunnen leven.

Voor gekozenen en gezagsdragers brengt dit van alles met zich mee: veel lezen, veel luisteren, veel overleggen, zin van onzin scheiden, visie hebben, haalbaarheid inschatten, positie kiezen, zoeken naar gemene delers, rekening houden met minderheden, keuzes en pleinen public van tekst en uitleg voorzien e.d. Het mooie is dat het parlementaire stelsel zelf deze even politiserende als pacificerende gedragingen keer op keer afdwingt, dat het politieke werk plaatsvindt in een daartoe speciaal ontworpen juridische, ambtelijke en weten-

schappelijke omgeving, en dat contacten met mensen en organisaties in de samenleving hierbij aan de orde van de dag zijn.

Dat in de actieve politiek telkens ook andere, deels minder edele motieven, omgangsvormen en gewoonten een rol spelen, naast een duistere invloed van bedrijven en lobbyisten, laat onverlet dat 'onze' organisatie van de toekenning, spreiding en beperking van 'macht' qua opzet helder en solide is en vooralsnog resulteert in de onderliggende bedoeling: in alle verscheidenheid vreedzaam samenleven.

Scheefgegroeid

Tegelijk, en dat brengt me op het tweede punt dat de PvdA méér zou moeten interesseren, heeft zich de laatste decennia binnen onze politiek-bestuurlijke infrastructuur een aantal verschuivingen voorgedaan die op nogal gespannen voet staan met de bedoelingen van democratie en rechtsstaat. Denk aan een marktgerichte overheid die sinds de jaren tachtig steeds magerder en voor burgers onbereikbaar werd. Denk aan het feit dat wetgeving reeds lange tijd dikwijls wordt uitbesteed aan niet-politieke gremia of de pragmatische vorm van bestuurlijk 'maatwerk' aanneemt. Aan de decentralisaties van vitale sociale en ruimtelijke overheidstaken in combinatie met omvangrijke bezuinigingen. Aan het eensgezinde Tweede Kamer-streven — sinds 2012 — naar een nieuwe *lokale* democratie waarin veel wordt verwacht van 'burgermacht' en 'burgerkracht'.

Een en ander komt erop neer dat belangrijke publieke verantwoordelijkheden de laatste decennia in andere handen zijn gekomen, met flinke — vooraf te weinig overdachte — implicaties voor het aanzien van de vertegenwoordigende democratie, de kwaliteit van beleid (inhoudelijk en qua uitvoering), elementaire beginselen als rechtsgelijkheid en rechtszekerheid, de actieve bescherming van sociale grondrechten en de formele verhoudingen tussen de diverse democratisch-rechtsstatelijke kernonderdelen.

Onder meer in *S&D* is door diverse auteurs herhaaldelijk gewezen op wat er politiek, bestuurlijk, democratisch en rechtsstatelijk in de afgelopen ruim dertig jaar zoal is scheefgegroeid. Hoe kan het dan dat de PvdA zo gretig de bevindingen en aanbevelingen van de staatscommissie omarmt, daar waar de indirecte democratie juist hooggehouden zou moeten worden en diep nagedacht dient te worden over de voorwaarden voor beter openbaar bestuur?⁹

Een betere wereld begint bij betere politieke partijen

Mijn vermoeden is dat dit komt doordat de doeners en koersbepalers in de partij liever niet aankomen met een verhandeling over de schoonheid van onze politieke structuren in een tijd waarin veel draait om *human interest*, de stemming in het land en 'directheid'. Toch zou de PvdA zich juist daarmee positief van andere partijen kunnen onderscheiden.

Constitutionele flair

Wat de PvdA-leiding dan wel aan de dag moet gaan leggen, is constitutionele flair: het heel plezierig vinden om achterban en potentiële kiezers te vertellen hoe zij aankijkt tegen de functie, de taken, de bevoegdheden en de gewenste mentaliteit en deskundigheid van overheid, parlementsleden en andere volksvertegenwoordigers, in het licht van wat zij anno heden als de grote maatschappelijke problemen (en hun samenhang) beschouwt. Om na zo'n exposé te laten zien hoe zij Nederland langs de gebruikelijke maar wel *versterkte* parlementair-bestuurlijke weg sociaal, ruimtelijk, ecologisch, cultureel en economisch aantrekkelijker zou willen maken. En welk belang zij aan internationale samenwerking hecht.

Want dáártoe zijn politieke partijen op aarde: om het inhoudelijke voortouw te nemen en 'massa' te creëren voor doordachte principes en perspectieven. Een betere wereld begint dan ook bij betere politieke partijen.

Wat ik in élk geval hoop, is dat tot de Partij van de Arbeid (en andere partijen) tijdig doordringt dat het fijnzinnige geheel van grondwettelijke instellingen en andere centrale po-

litieke actoren ons enige collectieve houvast is. Samen staan deze organen borg voor recht en democratie, eenheid en verschil, kennis en kritiek, debat en samenwerking, vertrouwen en verantwoording, ontwikkeling en stabiliteit. Juist een progressieve politieke partij zou behoedzaam moeten omspringen met dit politiek-juridische erfgoed, en zich derhalve kritisch moeten verhouden tot de opvattingen van de commissie-Remkes.

Noten

- 1 De titel van deze beschouwing is 'Naar een volksdemocratie? Het rammelende representatie-concept van de commissie-Remkes'. Voorzien van een samenvatting ('Staatscommissie adviseert spreekbuis-democratie') is dit artikel op 25 mei 2020 verschenen in *De Hofvijver* op www.montesquieu-instituut.nl.
- 2 Zie Staatscommissie parlementair stelsel, *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans*, Boom, 2018. Op bijvoorbeeld p. 53 van dit eindrapport heeft de com-

missie het over 'adequaat inhoudelijk vertegenwoordigen' hetgeen blijkens bijvoorbeeld p. 106 neerkomt op 'publieke besluitvorming [die] correspondeert met de opvattingen van (...) kiezers'.

3 Ibid. pp. 58-59.

4 Ibid. pp. 53-54.

5 Juriste en promovenda Eva van Vugt heeft ditzelfde opgemerkt in haar artikel 'Versterking van de democratie: parlementaire vertegenwoordiging volgens de Staatscommissie', *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, april 2019. Op basis van een reconstructie van diverse uitspraken in het eindrapport

van de staatscommissie en ook gezien de democratische vernieuwingsvoorstellen van 'Remkes' constateert zij dat de commissie het 'vertegenwoordigen' van het Nederlandse volk lijkt te verstaan als het 'gehoorzamen' van het Nederlandse volk.

6 Eindrapport staatscommissie p. 79 en p. 103.

7 Zie Annemarie Kok, 'Naar een volksdemocratie?', pp. 11-13.

8 Eindrapport staatscommissie p. 101.

9 De staatscommissie heeft dit wezenlijke thema grotendeels laten liggen.

Column

Een weg vooruit met zekerheid voor jongeren

Door **Arjan Miedema**

PvdA-lid te Amsterdam

Na een crisis veert niet iedereen even snel weer op. Terwijl de aandelenmarkt na de shock in 2008 al snel de weg omhoog inzette, waren veel jongeren in Europa nog jarenlang werkloos. Met tijdelijke en vaak seizoensgebonden banen, in sectoren waar ook nu weer klappen vallen, zijn ze opnieuw kwetsbaar.

Deze onzekere positie vertaalde zich al voor deze crisis in actie. In talloze landen staakten scholieren en in Nederland verenigden jongeren zich in de beweging *Young & United*. Opgezaamd met een ecologische schuld die met rente zal moeten worden terugbetaald, een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt, geen zicht op een goed pensioen later en stijgende zorgkosten, voelt voor veel jongeren de toekomst mistig en onzeker. Ze studeren langer door, maar wachten ook langer op een baan met vastigheid, een eigen woning en met het stichten van een gezin.

Daar kwam de afgelopen maanden de intelligente lockdown en nu het anderhalvemeterleven bovenop. Dat is niet slechts misgelopen tijdverdrijf, maar is in het bijzonder voor jongeren die buiten en samen hun identiteit vormgeven, relaties aangaan en zo tot wasdom komen, een pijnlijke nieuwe werkelijkheid. Zij hielden zich aan de regels, solidair omdat ouders of grootouders erg ziek kunnen worden.

Deze context, van een onzekere generatie met een solidair hart, moet de basis vormen van het herstel na de crisis. Jongeren accepteren drastische maatregelen op de korte en middellange termijn, maar hebben behoefte

aan een zekere en groene weg uit de crisis. Als we daarvoor zorgen voorkomen we dat we de gewonnen levensjaren voor ouderen nu, betalen met verminderde kansen en verlies aan welvaart voor jongeren later.

Wat is daarvoor nodig? Allereerst een progressieve visie, als alternatief wereldbeeld naast het nihilistische en conservatieve geluid van nieuw — en onder jongeren populair — rechts. Betrek, verbind en versterk jongeren zoals de Europese Unie in haar *Youth Strategy* oproept. Niet slechts om hen te ondersteunen en te betrekken waar nodig, maar vooral ook om maatregelen en beleid echt te verrijken en te verbeteren door naar jongere stemmen te luisteren. De *generatietoets*, zoals de jongerentak van de SER recent voorstelde — een idee dat het kabinet ruimhartig overnam — kan nu versneld in praktijk gebracht worden.

De komende maanden zal bij elke stap vooruit vooral het virus in de tang gehouden moeten worden. Maar naast controle is ook herstel van vertrouwen belangrijk. Juist bij de generatie die nog geen eigen huis, vaste baan of diploma bezit, heeft dit vertrouwen een grote deuk opgelopen. Bouw dus nu een progressief verhaal, dat ook hen aanspreekt.

Een solidaire weg uit de crisis komt uit op een andere economie en samenleving, één die groener is en meer zekerheid biedt ook als je nu studeert, een gezin sticht of aan het begin van een carrière staat. Een solidaire weg betekent een hoger minimumloon, perspectief op een zekere baan, investeren in het geestelijk welzijn van jongeren, woningen voor starters en vooral: een duidelijk en integraal verhaal dat zich ook direct op jongeren richt. Samen houden we corona onder controle én samen bouwen we aan herstel.

Den Haag Zuidwest heeft een lange adem nodig

In Den Haag Zuidwest is weinig sociale cohesie en veel werkloosheid. Bewoners zijn er vooral bezig met overleven. Meike Bokhorst liep mee met werkbezoeken van de fractie van PvdA Den Haag, en tekende de verhalen op van sleutelfiguren uit het gebied. Hoe valt de sociale cohesie in Zuidwest te versterken? Incidenteel geld en tijdelijke aandacht zijn niet genoeg. Wijken zoals deze hebben een permanente wijkaanpak nodig.

MEIKE BOKHORST

Redacteur S&D, senior wetenschappelijk medewerker bij de WRR en associate researcher bij Institutions for Open Societies en USBO

In Den Haag Zuidwest voelen bewoners zich vergeten. Velen verlaten dit deel van de stad zodra ze daar de middelen toe hebben.¹ Zuidwest is een van de armste en meest diverse gebieden van Den Haag. Het omvat de wijken Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust en Vredrust en is onderdeel van het stadsdeel Escamp. Burgers, vrijwilligers en professionals maken zich zorgen over de verloedering en het afglijden van de wijken door het achterblijven van investeringen. Een actieve Moerwijker ziet de buurt verloederen: 'Het voelt alsof we het afvoerputje van Den Haag zijn. Mensen met problemen worden hier snel gehuisvest, zonder dat er "echt sterke schouders" zijn om dat te dragen. Mensen hebben problemen, zijn bezig met overleven en niet betrokken bij de buurt.'²

In 2018 waarschuwde toenmalig stadsdeel-directeur Rene Baron dat als we niet uitkijken zich onder onze ogen een sociologische ramp

voltrekt: 'het uiteenvallen van onze samenleving'. De buurtwerkers deden hun best om de boel bij elkaar te houden, maar volgens Baron was een deltaplan voor samenlevingsopbouw nodig.³

De tweedeling in Den Haag is de afgelopen twintig jaar groter geworden, omdat gedifferentieerd bouwen tegen de markt in gaat. In de herstructurering is de laatste tien jaar de klad gekomen door de economische crisis en het Vestia-debacle. Baron schreef een essay met de lessen uit de eerdere herstructurering. Zijn advies: 'Maak het mogelijk dat mensen met wie het ietsje beter gaat een wooncarrière kunnen maken in hun eigen buurt. Dat beschermt de sociale verbanden die er nog zijn en voorkomt dat wijken een doorgangshuis worden.'⁴

Een deltaplan voor samenlevingsopbouw kwam er niet, wel een regiodeal en een woondeal. De gemeente Den Haag heeft ambitieuze

doelen om de sociale woningvoorraad te verduurzamen, mensen uit de bijstand te helpen en de sociale cohesie te laten stijgen. De Rijks-overheid investeert samen met de gemeente elk € 7,5 mln in een regiodeal om de achterstanden in Den Haag Zuidwest aan te pakken, want de opgave is 'grootschalig, meervoudig, langdurig en zeer urgent'.⁵

In het verleden waren er ook ambitieuze plannen voor beter wonen, werken en leven, maar de problematiek van armoede en achterstand is hardnekkig. Gebiedsontwikkelaar John van Leeuwen was in 2016 betrokken bij de plannen voor *Escamp 2040, Ruimte voor de Stad*.⁶ 'Zo'n zestig buurtbewoners dachten op een gegeven moment mee. Een prachtig initiatief, wie beter dan de bewoners zelf kunnen aangeven wat er ontbreekt. Maar van die ambitieuze plannen op het gebied van huisvesting, werkgelegenheid en vervoersmogelijkheden is maar weinig terechtgekomen.'⁷

Den Haag Zuidwest stond op de krachtwijkenlijst van PvdA-minister Vogelaar. Maar onder de kabinetten Rutte is de wijkaanpak weggezaakt. Rutte I stopte met het wijkenbeleid en met de economische crisis ging ook de geldkraan voor herstructurering dicht. Waar het kabinet Balkenende IV nog € 128 mln voor

Zelfs de naam klopt niet: Zuidwest ligt in het oosten van Den Haag

de Haagse krachtwijken uittrok⁸, stelt het kabinet Rutte III alleen voor Den Haag Zuidwest € 7,5 mln regiogeld ter beschikking. De urgentie is echter niet minder geworden.

Door de gentrificatie van de centrumwijken zijn mensen met minder middelen nog meer aangewezen op de portiekflats van Zuidwest. En door het Vestia-debacle is er in veel huizenblokken lang niet geïnvesteerd.⁹ Waar

de vooroorlogse centrumwijken Schilderswijk, Transvaal en Stationsbuurt nog tot de verbeelding spreken, blinken de naoorlogse wederopbouwwijken in Zuidwest uit in onbekendheid. Zelfs de naam klopt niet: Zuidwest ligt in het oosten van Den Haag. Op de ambtelijke tekentafel ligt de Haagse kaart doorgaans een kwartslag gedraaid, waardoor de kust aan de bovenkant ligt. Mensen zien hierdoor het 'echte' westen vaak aan voor het noorden.

Zoals Den Haag Zuidwest zijn er vele wijken in Nederland: Amsterdam Slotervaart, Tilburg Noord, Utrecht Overvecht, Delft Buitenhof, Arnhem Presikhaaf. Net als in de wederopbouwwijken elders is de autochtone middenklasse in Den Haag Zuidwest weggetrokken en kwamen er mensen met veel verschillende migratie-achtergronden voor in de plaats. Bakker Cevdet, die acht jaar de Turkse Bakkerij Escamp runt, viel vooral de enorme wisseling van buurtbewoners op: 'Ik zie telkens nieuwe gezichten in de zaak. Mensen blijven niet lang hangen.'¹⁰

Een van die bewoners is Nikita van Doorn met haar twee dochters: 'Ik ben hier komen wonen na mijn scheiding en zodra het kan ga ik hier weer weg. Ik denk niet dat mijn kinderen hier dezelfde kansen krijgen als elders. Je merkt het aan het niveau van scholen, aan de vriendjes met wie ze omgaan. Uiteindelijk gun ik ze een betere plek om op te groeien dan Zuidwest.'¹¹

De vraag is hoe de sociale binding valt te versterken. Wat hebben de bewoners en professionals in de wijk van de overheid nodig om de negatieve spiraal te doorbreken? Deze reportage doet verslag van het gesprek dat PvdA-gemeenteraadsleden daarover voeren met de bewoners en professionals tijdens werkbezoeken in Moerwijk, Morgenstond, Vrederust en Bouwlust. De PvdA heeft hier bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen veel stemmen verloren en probeert het vertrouwen terug te winnen.¹² Sinds december 2019 draagt de PvdA weer bestuurlijke verantwoordelijkheid. Martijn Balster is wethouder Wonen, Wijken, Welzijn en als stadsdeelwethouder verant-

woordelijk voor de gebiedsontwikkeling van Zuidwest.¹³

Die verantwoordelijkheid weegt extra zwaar sinds de corona-crisis. Het rapport *Berichten uit een stille stad* over de maatschappelijke impact van Covid-19 in Den Haag laat zien dat juist de zwakste groepen het hardste getroffen worden door de corona-crisis: 'Haagse respondenten met een tijdelijk contract, lager opgeleiden, laagbetaalden en mensen met een zwakke gezondheid geven veel vaker aan inkomensverlies te hebben geleden, medische zorg te mijden en minder zorg te ontvangen. Ook de stress is toegenomen, met name onder jongeren en de minima.'¹⁴ Hoewel Covid-19 de onderlinge solidariteit tussen bewoners heeft gestimuleerd, zijn er ook inwoners van Den Haag die aangeven (veel) minder hulp te ontvangen dan vóór Covid-19. Om te voorkomen dat zij door het ijs zakken is extra aandacht nodig voor groepen met gering sociaal kapitaal. In Den Haag Zuidwest zijn die groepen oververtegenwoordigd. Maar over wat voor wijk gaat het hier eigenlijk en wat was het beleid tot dusver?

De demografie: lage cohesie, hoge werkloosheid

Zuidwest telt bijna 70.000 inwoners en vormt 13% van de Haagse bevolking.¹⁵ Den Haag Zuidwest vormt samen met de vooroorlogse wijk Rustenburg-Oostbroek en de vinexwijk Wateringse veld het stadsdeel Escamp. Bouwlust/

Vrederust is de grootste wijk met bijna 25.000 inwoners, Moerwijk heeft ruim 19.000 inwoners en Morgenstond heeft bijna 16.500 inwoners. In Zuidwest wonen relatief veel ouderen: 17% van de bevolking is ouder dan 65 jaar tegenover 13% elders in Den Haag. Ze wonen vooral in Morgenstond en Bouwlust/Vrederust. In de wijken Moerwijk en Morgenstond zijn relatief veel eenpersoonshuishoudens (beiden 56%). Moerwijk en Bouwlust/Vrederust hebben ook relatief meer eenoudergezinnen.¹⁶

In Zuidwest heeft 72% van de bewoners een migratie-achtergrond. In heel Den Haag heeft 55% van de inwoners een migratie-achtergrond en onder de jongeren tot en met 19 jaar is dit aandeel nog hoger (60%). In Zuidwest wonen relatief veel mensen met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en overig niet-westerse achtergrond. De gemiddelde leeftijd van de inwoners met een Nederlandse achtergrond is aanzienlijk hoger dan die van de inwoners met een niet-Nederlandse achtergrond.

Een grote groep nieuwkomers die zorgt voor veel verloop zijn de 45.000 tijdelijke arbeidsmigranten. Den Haag is inmiddels woonstad nummer één van Poolse (arbeids)migranten. De Poolse gemeenschap is gegroeid tot bijna 15.000 mensen. In heel Escamp wonen ongeveer 10.000 Oost-Europeanen. De Polen verdienen hier gemiddeld een derde minder dan Nederlanders, maar wel drie keer zoveel als thuis.¹⁷ Arbeidsmigranten zijn ongelijk verspreid over het stadsdeel en wonen vooral

Demografische ontwikkelingen Den Haag Zuidwest

- 1950-1970:** Zuidwest grootste naoorlogse nieuwbouwwijk
- Vanaf 1960:** veel jonge gezinnen, middenstand, bruisende wijken
- Vanaf 1980:** uittocht naar Vinex-wijken, Zoetermeer; vestiging van sociaal zwakkere groepen (uit stadsvernieuwing, migranten)
- Vanaf 1990:** groot onderhoud en daarna begin herstructurering
- Vanaf 2008:** herstructurering valt stil (crisis en Vestia debacle)
- Vanaf 2010:** instroom arbeidsmigranten Midden-Oost Europa
- Recent:** vestiging statushouders, toename verwarde personen (Wmo, langer zelfstandig wonen)

in wijken met veel particulier huizenbezit, zoals in Rustenburg-Oostbroek.

Den Haag Zuidwest heeft relatief veel lage inkomens, hoge werkloosheid en een laag opleidingsniveau. Het schoolverzuim en het aantal vroegtijdige schoolverlaters is relatief hoog. De achterstandsscore voor Zuidwest is hoog met 11,3. Moerwijk scoort na Transvaal het hoogst in Den Haag met een achterstandsscore van 14,9. Morgenstond en Bouwlust/Vrederust hebben beide een achterstandsscore van 9,8.¹⁸ Het jaarinkomen in Moerwijk was in 2018 gemiddeld € 16.500 per inwoner.¹⁹ De levensverwachting van mensen in Moerwijk is het kortst en zij leven het langst in slechte gezondheid.

In stadsdeel Escamp is de sociale cohesie laag en minder dan de helft van de inwoners meent dat mensen in de buurt op een prettige manier met elkaar omgaan. Zo'n 40% is tevreden over de bevolkingssamenstelling en voelt zich thuis bij mensen uit de buurt. Zo'n kwart van de mensen vindt de buurt gezellig. Ruim 40% meent dat mensen elkaar nauwelijks kennen in de buurt. De gemeente Den Haag heeft grote ambities voor Escamp: de indicator voor sociale cohesie moet stijgen van 4,9 naar 5,5 (Haags gemiddelde 5,6) en het aandeel mensen dat onveiligheidsgevoelens ervaart dient te dalen van 40% naar 30% (Haags gemiddelde: 27,6%).²⁰ Met welk beleid gaat de gemeente dat realiseren?

Het beleid: investeren in een Regio Deal voor Den Haag Zuidwest

De samenwerking tussen het Rijk en de gemeente in de zogenoemde Regio Deal voor Den Haag Zuidwest beschrijft de grote sociaaleconomische multi-problematiek: armoede, schulden, werkloosheid, radicalisering, polarisatie en gezondheidsproblemen. Deze problemen leiden ook tot overlastgevend gedrag, criminaliteit en geringe sociale cohesie: 'Veel bewoners voelen zich regelmatig onveilig in hun eigen buurt en ervaren grote sociale overlast. Bijna de helft van de bewoners

heeft moeite om rond te komen. De ambitie van deze Regio Deal is om deze neerwaartse spiraal aan te pakken en de sociaaleconomische positie en leefbaarheid van Den Haag Zuidwest op te stuwen in de richting van het gemiddelde van Den Haag.'²¹

In 2019 heeft de gemeente met het Rijk ook een woondeal gesloten om 10.000 extra huuren koopwoningen te bouwen in Den Haag Zuidwest.²² Hoewel het percentage sociale woningbouw al op 69% ligt, komen er ook nieuwe sociale woningen.²³ Maar de meeste woningbouw moet van marktpartijen komen voor de

'Ik gun mijn kinderen een betere plek om op te groeien dan Zuidwest'

middenklasse, zodat meer kapitaalkrachtige bewoners zich in de wijk zullen vestigen. Ook bedrijvigheid en basale voorzieningen zoals onder meer een havo-vwo-school moeten de wijk aantrekkelijker maken.²⁴

In de collegeperiode 2018 – 2022 wil de gemeente Den Haag vijfhonderd mensen extra uit de bijstand helpen met een persoonlijke aanpak, de sociale woningvoorraad versneld verduurzamen, het aandeel bewoners dat in armoede leeft (max. 105% van het sociaal minimum) laten dalen van 26% naar 20% en het totaal aantal mensen met schulden laten afnemen.

Het college dat in 2019 viel had de ambitie om 10.000 marktwoningen toe te voegen en de sociale woningvoorraad te vervangen. Het nieuwe college wil ook de sociale woningvoorraad vervangen. Maar bij de toe te voegen woningen zal 30% sociale huur zijn en 20% uit middeldure huur bestaan. Het totale percentage sociale woningen in Den Haag neemt hierdoor af. In Escamp zorgt het college ervoor dat er niet alleen gebouwd wordt,

maar dat mensen het ook binnen de sociale voorraad beter krijgen. Het nieuwe college heeft daarom tientallen miljoenen extra uitgetrokken voor de sociale woningbouw, het welzijnswerk en de wijkaanpak.²⁵

De vrijwilligers: de gemeente moet een betrouwbare samenwerkingspartner zijn

In Moerwijk hopen de vrijwilligers vooral dat de gemeente bij het ontwikkelen van nieuwe plannen begint met de wensen die leven in de buurt. De problemen in Moerwijk zijn groot. Veel mensen kunnen rekeningen niet betalen en bij de kerk komen veel verzoeken binnen voor noodhulp.

Het leven in Moerwijk vreet alle tijd van mensen. Het is voor velen erop of eronder. Mensen die boos zijn, zijn nog betrokken — maar steeds meer mensen haken af. Die mensen kan het niet meer schelen waar ze hun afval neergooien. De vraag in deze wijk is of en hoe je elkaar nog kunt bereiken.

Bewoners maken zich zorgen over een straat met vage barretjes, bakkerijen, supermarkten en administratiekantoren die nooit open zijn. Betrokken bewoners signaleren dat, maar ja wat doe je aan die ondermijning? Bewoners zijn ook bang dat er voor de oude huizen die in de wijk gesloopt worden alleen maar dure koophuizen terugkomen. Moerwijkers die er al jaren wonen kunnen hierdoor niet meer terug in de wijk komen. Voor hun kinderen is het al helemaal moeilijk een huis in de wijk te bemachtigen. De corporatie moet ook de bestaande woningen renoveren, want mensen worden ziek van de schimmel. Er zijn hele blokken met woningen die op zijn. Een arts ziet dat het afkalft en slechter wordt in de wijk: 'We zitten nu op een kantelpunt in de wijk. Iedereen kijkt naar de Schilderswijk, maar hier is het een krottenparadijs.'

De droom voor Moerwijk is dat iemand als Harry Jekkers er net als vroeger weer gaat wonen.²⁶ De wijk moet groener, maar het lukt niet om de aanleg van voedseltuinen bij de gemeente voor elkaar te krijgen. De fondsen zijn

bereidwillig, maar willen alleen financieren als de gemeente Den Haag meedoet. Bewoners ervaren de gemeente niet als een betrouwbare partner, omdat die mondelinge toezeggingen niet altijd nakomt en steeds weer nieuwe 'spelregels' maakt. Er komen telkens nieuwe ambtenaren die zich eerst in moeten lezen. Aan de top en aan het loket is het gemeentepersoneel stabiel, maar in de tussenlagen is iedereen telkens aan het verschuiven. Het verloop onder de ambtenaren is groot.

Zo heeft de wijk in een paar jaar tijd een aantal programmamanagers zien komen en gaan en twee wijkmanagers versleten. De komst van al die nieuwe managers kost de wijk heel veel tijd. Een nieuwe manager heeft zeker een jaar nodig om de wijk goed te leren kennen. Het opbouwen van relaties vraagt een flinke tijdsinvestering. Je kunt niet meteen beginnen met plannen uitrollen in de wijk, maar moet eerst luisteren wat er speelt.

Mensen helpen elkaar in Moerwijk. Een verpleegster vertelt dat ze juist in Moerwijk woont vanwege het sociale contact dat mensen met elkaar hebben. Toen ze zelf ziek was kwam iedereen elke dag langs. Er zijn ook allerlei sociale initiatieven in Moerwijk, zoals de Moerwijk Coöperatie en de Voedselbank. De Moerwijk Coöperatie is opgezet om mensen uit de buurt in te zetten voor werk in de buurt. Nu gaan klussen nog vaak naar mensen en allerhande adviesbureaus van buiten de wijk of de stad. Met de pilot van de bewonerscoöperatie kunnen mensen met behoud van een uitkering weer actief worden en hun eigen leven weer op de rit krijgen.

Een ander initiatief is de Kinderwinkel in Moerwijk van de Marcuskerk die in samenwerking met de P. Oosterleeschool tot stand is gekomen.²⁷ De Marcuskerk wilde meer interactie met bewoners in de wijk, dit vanuit haar christelijke missie, met als doel een veilige plek voor de jeugd in de wijk te creëren. De Kinderwinkel is een plek waar moeders met peuters bij elkaar kunnen komen, de peuters om te spelen en de moeders vaak om de Nederlandse taal te oefenen en buitenshuis een

sociaal leven op te bouwen. Tieners komen er voetballen en met elkaar koken voor buurtbewoners. De activiteiten zijn in principe gratis of er wordt een kleine bijdrage gevraagd, bijvoorbeeld voor de muzieklessen.

Vrijwilliger Rik Pronk woont al zo'n zestig jaar in Moerwijk en is vanaf het begin betrokken bij de Kinderwinkel.²⁸ Hij wijst op de omgeving: 'Kijk dan, een kindcentrum in een straatje met aan beide kanten geparkeerde grote auto's en vier kroegjes, cafetaria en snackbars naast elkaar.' Op de hoek staat een Heineken vrachtwagen die vaten te lossen en te laden. 'Hier ben je leuk bezig met de jongeren, maar als ze naar buiten lopen, komen ze direct in aanraking met zaken die juist niet goed voor ze zijn.' De dure auto's suggereren een verkeer van mensen die op alternatieve manieren hun geld bij elkaar hosselen. 'De buurt verloedert. Wij maken er het beste van voor de jeugd, maar soms is het moeilijk moed te houden. Het voelt alsof we het afvoerputje van Den Haag zijn. Mensen met problemen worden hier snel gehuisvest, zonder dat er genoeg "echt sterke schouders" zijn om dat te dragen. Mensen hebben problemen, zijn bezig met overleven en niet altijd zo betrokken bij de buurt.'

Hij beschouwt zichzelf als iemand met sterke schouders die graag wat voor de wijk wil betekenen. De laatste jaren heeft hij zo vaak zijn neus gestoten bij instanties en beleidsmakers dat het hem zwaar valt vertrouwen te hebben voor de toekomst. Vooral de communicatie stoort hem. Veel bewonersinitiatieven heeft hij niet van de grond zien komen door de bureaucratie. Hij richt zich daarom nu volledig op de Kinderwinkel. Daar heeft hij plezier met de kinderen en het gevoel er echt toe te doen.

De gezondheidsprofessionals: meer doen aan preventie en sport

De huisarts maakt zich zorgen over de slechte leefsituatie en gezondheid van mensen: 'De situatie is schrijnend, omdat er zoveel mensen met schulden zijn. Dat vertaalt zich in

enorme gezondheidskosten. Mensen zouden veel meer moeten sporten. Ik zou ook zo graag meer aan preventie doen. Ik moet kinderen kunnen doorverwijzen naar sport. We hebben een faciliterende overheid nodig en geen regisserende. Onze tijdlijn is anders dan die van de gemeente. Er zijn zoveel problemen en we laten zoveel verloederen. Preventie valt niet onder de ziektekostenverzekering. Je krijgt het niet voor elkaar om dat te organiseren. Ik moet een business plan inleveren. Ik krijg alleen geld als ik kan laten zien dat ik geld bespaar. We hebben het over een achterstandswijk met veel chronische zorg. Het is al heel wat als mensen komen opdagen. Het gaat hier stap voor stap.'

Een van de sterke kanten aan Zuidwest is de grote oppervlakte aan sportvoorzieningen. Bij de bouw van de nieuwe wijken was er de wens dat er sportvelden zouden komen ook voor de mensen uit de dichtbebouwde vooroorlogse wijken Transvaal en Schilderswijk. Met de vele sportverenigingen gaat het minder goed door een tekort aan vrijwilligers. De Sportcampus in het Zuiderpark is een grote aanwinst, want daardoor kunnen stagiaires van de HALO-opleiding deze clubs ondersteunen. Onderwijs en sport worden zo met elkaar verbonden.

De gemeente heeft het Zuiderpark opgeknapt en wil met de sportvoorzieningen de wijk aan het sporten krijgen.²⁹ Er zijn buurtsportcoaches aangesteld die proberen mensen in beweging te krijgen. Deze sportcoaches zorgen ervoor dat mensen weer zelfvertrouwen krijgen via sport. Ze laten mensen zichzelf een haalbaar doel stellen. Dit helpt sommige mensen uit een langdurig uitzichtloze situatie van isolement, schulden of eenzaamheid.³⁰

De opbouw- en welzijnswerkers: zorg voor langdurige sociale begeleiding

Een andere plek waar mensen uit de wijk bij elkaar komen is het Wijkcentrum Moerwijk. Daar zit de welzijnsorganisatie Mooi Welzijn. Mensen kunnen naar het wijkcentrum en het

servicepunt gaan voor vragen over veranderingen in de zorg, de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo), administratieve en financiële hulp, solliciteren, ontspanning en sociale contacten. Ook voor buurtinitiatieven of vrijwilligerswerk kunnen bewoners in het Wijkcentrum terecht bij allerlei soorten professionals.

De buurtmoeders: geen huurverhoging bij vocht- en schimmelproblemen

Op woensdagochtend is er een koffieuurtje voor bewoners aansluitend op het wegbrengen van de kinderen naar de naastgelegen christelijke P. Oosterleeschool en peuterschool. Tien vrouwen en een man zitten bij elkaar aan tafel. De meeste moeders hebben kinderen of een kleinkind op de school, maar er zitten ook vrijwilligers aan tafel. Diane Messemaker van Mooi Welzijn begeleidt het koffie-uurtje. Ze stimuleert ouderbetrokkenheid, werkt voor het opvoedsteunpunt bij de P. Oosterleeschool en begeleidt de kinderraad Moerwijk. De school heeft een peuterschool en sinds kort werkt de school volgens het door de ouders zeer gewenste continuurooster, waarbij de kinderen tussen de middag niet naar huis gaan. Alle andere scholen in de buurt hebben ook zo'n continuurooster.

Hoewel de ouderbijdrage voor de school vrijwillig is, ervaren ouders wel druk om te betalen. Kinderen worden er in de klas op aangesproken als de ouderbijdrage niet betaald is en dat leidt tot schaamte. Met de Haagse Ooievaarspas compenseert de gemeente veel kosten, maar niet iedereen komt voor die pas in aanmerking. De moeders ervaren al jaren dat hun inkomen gelijk blijft, maar dat de kosten steeds stijgen. Ze klagen ook over vocht- en schimmelproblemen. De corporatie zou eigenlijk geen huurverhoging mogen doorvoeren als de woning niet in orde is. Ook in de gerenoveerde nieuwbouw hebben mensen nog steeds last van vocht.

Een moeder vertelt over lekkage, een gat in de keukendeur, deuren die onhandig te-generover elkaar geplaatst zijn en slechte afwer-

king. Wel zijn de problemen met bronchitis en astma bij de kinderen verholpen na de verhuizing naar een nieuwe woning. De moeder heeft het huurteam een huurcheck laten doen en daaruit bleek dat het huis een huur van € 270 rechtvaardigde in plaats van de € 600 die zij betaalde. Nu betaalt zij minder, maar niet alle huurders zijn mondig genoeg om een huurcheck te laten doen. De rest van de straat blijft € 600 betalen. De moeders hebben nog een hele lijst met vragen en problemen, variërend van glasscherven op de grond tot een tekort aan hondenuitlaatsroken.

De opbouwwerker: meer opbouwwerkers voor Moerwijk

Paul Hendriks is de enige vrijgestelde opbouwwerker in Moerwijk. In totaal is er maar 2 fte beschikbaar voor samenlevingsopbouw in deze kwetsbare wijk met 21.000 bewoners. Bewoners zijn hier vroeg oud en ontwikkelen vijf tot tien jaar eerder gezondheidsklachten dan elders. 80% van Moerwijk bestaat uit huurwoningen. Mensen kampen in deze woningen met vocht en schimmel. De corporatie zegt dat dat komt omdat mensen te hoog stoken en te weinig ventileren, maar de corporatie deelt die informatie niet. De organisatie Duurzaam Den Haag komt praten bij het wijkcentrum. Maar bewoners hebben niks met het thema duurzaamheid. Ze hebben last van vocht en schimmel en zijn vooral bang dat de huur nog verder zal stijgen.

Hendriks: 'Er is wantrouwen in de wijk. Er is gekort op de welzijnsorganisaties en bewoners hebben slechte ervaringen met professionals van buiten de wijk. Er wordt steeds weer wat anders bedacht, zoals de *community centers* voor laagdrempelige ontmoetingen. Maar wij hebben slechte ervaring met projecten zonder kop en staart. Die beschadigen het vertrouwen. Dan worden er partijen uit Amsterdam ingehuurd voor de herinrichting van een plein. In de beleving van bewoners zijn dat al snel "dure jongens". Dat had ook bij Haagse partijen ondergebracht kunnen worden.'

Hendriks moet dagelijks drie kansen laten liggen. Bewoners bellen voor een activiteit, zoals een kookworkshop. Maar Hendriks kan niet alles ondersteunen en moet mensen dan teleurstellen. Hoe kan hij nog wat betekenen voor de mensen in Moerwijk als hij zoveel niet kan doen? Er is ook maar beperkte capaciteit voor het jeugdwerk en ouderenwerk. Er is in de wijk veel potentie met burgerinitiatieven en er is ook veel jeugd. Je kunt bewoners binden door vervuiling en verpaupering aan te pakken. Maar dat zijn taaie zaken die niet snel leiden tot resultaat.

Den Haag is inmiddels woonstad nummer één van Poolse (arbeids)migranten

Zzp-projecten concurreren nu met het opbouwwerk. Zzp-ers kloppen bij de opbouwwerker aan om zijn netwerk, maar waarom zou hij zijn netwerk delen? Nu is er weer veel speciale aandacht voor eenzaamheid. Als je een netwerk in de wijk hebt, signaleer je ook eenzaamheid. Je moet dit soort vragen niet single issue aanpakken. Je moet geen eilandjes van hulpverleners en projecten creëren in een wijk als Moerwijk aldus Hendriks.

De sociaal werker: taboethema's bespreekbaar maken bij migrantengroepen

Aisah Manraj richt zich vanuit het Opvoedsteunpunt op het bereiken, betrekken en informeren van migrantengroepen in heel Escamp. Zij verzorgt opvoedvoorlichtingen en opvoedcursussen bij onder meer zelforganisaties, scholen, wijkcentra en centra voor jeugd en gezin. Ze houdt zich bezig met thema's als opvoeden tussen twee culturen, hersenontwikkeling, huiselijk geweld en kindermishandeling, puberteit en huiswerkmotivatie. Ze heeft vijfentwintig jaar gewerkt als trainer

en adviseur bij onder meer instellingen voor migranten. Ze heeft ook een verdienmodel ontwikkeld voor armoedebestrijding. Manraj: 'Laat mensen klusjes doen in ruil voor een uitkering, dan hebben ze minder last van schaamte.' Verder helpt ze een jongeman die in de wijk een queer-platform (platform voor gender- en seksuele diversiteit) heeft opgericht: 'Het is erg lastig om dat soort zaken bespreekbaar te maken. De tolerantie is er, maar de acceptatie niet.'

Bij de Erasmusschool is Manraj in gesprek met de directeur over het Nederlands spreken op school. Verder heeft ze een werkgroep opgezet voor de aanpak van huiselijk geweld en kindermishandeling. Het personeel van Mooi Welzijn is heel divers van samenstelling zodat er enigszins een afspiegeling van de wijk is. Er is ook een wijkscan gemaakt van de sociale cohesie. Manraj maakt zich vooral zorgen over de nieuwe ronde bezuinigingen voor de subsidieverzoeken voor het nieuwe jaar.

De sociaal werker: geld voor langdurige sociale begeleiding

Els Beekhuis is een sociaal werker en welzijnscoach die mensen met elkaar probeert te verbinden. Dat kunnen jongeren, ouderen, vrijwilligers en statushouders zijn die elkaar ontmoeten bij activiteiten. Ze gaat veel op werkbezoek. Toen Beekhuis tien jaar geleden begon als sociaal werker was er 60 uur beschikbaar voor ouderen. Nu heeft ze nog 21 uur voor ouderen. De helft van haar klanten moet ze langdurig volgen en motiveren om mee te doen met activiteiten.

We zitten in de drukke ontmoetingskamer waar op dat moment zo'n twintig mensen koffiedrinken, afwassen en overleggen. Een mevrouw wordt geholpen met de administratie. Een man met een handdoek om zijn nek gaat sporten. Er komt net een groep bewoners terug van een gezamenlijk wandeling. Het is lastig om vrijwilligers uit de buurt te vinden en te behouden. De vrijwilligers kampen zelf ook met problemen zoals Parkinson, hersenbloeding en hartklachten. Er is een enthous-

siaste vrijwilliger die jongeren leert schaken en dammen. Het is niet gelukt om mensen uit andere wijken of van sportclubs hier vrijwilligerswerk te laten doen, dus zet Mooi Welzijn studenten in.

De sociaal werker: 'Als je eenzaamheid wil bestrijden, moet je met mensen in gesprek over hun interesses. Je verwijst mensen dan ergens heen, zoals naar de postzegelclub. Je vraagt ook wat de belemmeringen zijn om ergens heen te gaan. Soms helpt het om mensen met de wijkbus op te halen, kennissen mee te laten gaan of in uitzonderlijke gevallen zelf de eerste keer mee te gaan. Er zijn ook mensen met straatvrees, maar die gaan soms wel mee naar een activiteit omdat wij een vertrouwd gezicht voor ze zijn.'

In Moerwijk is het gemiddelde jaarinkomen € 16.500 per inwoner

Er is al jaren geen financiering voor langdurige begeleiding. Dat wringt in wijken waar een lange adem nodig is om resultaten te behalen. Bij ouderen en kwetsbare mensen heb je meer tijd nodig om vertrouwen te winnen en aan een traject te beginnen of door te verwijzen. Ouderen die niets willen, maar waar zorg en hulpverleners het idee hebben dat er meer zorg nodig is, worden gemonitord. Dit gebeurt met een telefoontje of een huisbezoek. Wanneer er dan een acute situatie ontstaat kan een sociaal werker sneller schakelen en mensen beter begeleiden.

De jeugdwerker: voorkom dat jongeren onder hun schoolniveau zakken

Jamal Aoulad m'hand issa is een van de twee jeugdwerkers in Moerwijk en woont zelf ook in Zuidwest. In de wijk Morgenstond is maar één jeugdwerker. Hij organiseert bijvoorbeeld

een kookworkshop voor jongeren en laat ze dan koken voor ouderen uit de buurt. Hij helpt ze met solliciteren en neemt ook jongeren van de jongerenraad mee naar de gemeenteraad. Aan één-op-één begeleiding komt hij niet toe, terwijl veel jongeren dat eigenlijk wel nodig hebben. Hij krijgt positieve energie van het helpen van jongeren. Vooral als hij ziet dat ze ten goede veranderen.

Aoulad m'hand issa heeft psychologie gestudeerd en volgt nu de master gezondheidspsychologie. Hij maakt zich zorgen over jongeren die een schoolniveau zakken en dan gedemotiveerd raken: 'Jongeren schuiven ook makkelijk hun verantwoordelijkheid af, maar balen wel als ze zakken van vwo naar vmbo-kader. Het is lastig om daarna nog terug te komen op een hoger niveau. Ze worden kwetsbaar als ze geen vrienden hebben en thuis weinig begeleiding krijgen. Er komt ook een verstandelijk beperkte jongen op de activiteiten af. Die wordt gepest en is erg kwetsbaar. Zo'n jongen weet niet wie zijn vrienden zijn. In de groep van twintig jongeren zitten ook twee tot zeven Eritreeërs. Je kunt Engels met ze praten en ze volgen Nederlandse les. Meestal is er een de woordvoerder van de groep die net wat beter Nederlands kan dan de anderen.'

De maatschappelijk werker: wees vooraf duidelijk waar mensen aanspraak op kunnen maken
Tanja Nathanya is sinds 2017 maatschappelijk werker. Ze ondersteunt cliënten bij hun maatschappelijke hulpvraag. Medewerkers van de sociale dienst of de IND verwijzen mensen naar Mooi Welzijn door. Ze maakt mensen wegwijs zodat ze zelf stappen kunnen zetten. Ze heeft ook lang met daklozen gewerkt. Een deel van de ouderen is digibeeft en komt hier om geholpen te worden met de Wmo-aanvraag.

Mensen hebben behoefte aan meer duidelijkheid vooraf over waar ze wel en geen aanspraak op kunnen maken. Een aanvraag voor een elektrische fiets is niet kansrijk. Mensen krijgen vaak maar een indicatie voor drie maanden en krijgen daarna een herindicatie.

Maar veel ouderen hebben tot het einde van hun leven hulp nodig. De problematiek is vaak complex met schulden en relatieproblemen. Een huishoudelijke hulp krijgen mensen meestal wel voor een half jaar. In het gebouw van het Serviceplein zit ook een helpdesk geldzaken en een Wmo-team.

De schoolleider: meer sfeer en veiligheid

De Petrus Dondersschool in Vrederust is een school met ongeveer 250 leerlingen en vormt samen met de peuterspeelzaal De Peutergaarde een voor- en vroegschool. De meeste leerlingen komen uit de wijk, slechts enkelen uit het nabijgelegen Wateringse Veld. De Erasmusweg is een harde scheidslijn. De school kent net als de wijk een hoge doorstroom van leerlingen. Zo heeft een kwart van de leerlingen een Poolse achtergrond. Veel ouders zijn van de tweede generatie met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Als het hen voor de wind gaat, verhuizen ze naar Wateringse Veld, Ypenburg, Zoetermeer of andere wijken. Slechts enkele leerlingen hebben een Nederlandse achtergrond. De leraren hebben wel vrijwel allemaal een Nederlandse achtergrond. Het lerarenbestand kende tot voor kort veel wisselingen. Toen de directeur Senne Donders in 2015 kwam, volgde hij een interim-directeur op die anderhalf jaar op de school heeft gewerkt. Daarvoor was een directeur voor drie jaar werkzaam op de school.

De school is vernoemd naar Peerke Donders, een zalig verklaarde Nederlandse priester, die werkte in een leprakolonie op de Surinaamse plantage Batavia. De Rotterdamse Senne Donders is verre familie van hem en vond het bijzonder om juist op deze school directeur te worden. Bij aanvang had hij hele hoge verwachtingen en wilde hij werken volgens de principes van 'lean' of 'scrum' management. Maar al snel klaagden collega's over de sfeer in de school en waren er onveilige situaties in de klas.

De helft van het team ging weg uit onvrede opgedaan in voorgaande jaren en over de nieuwe koers die was ingeslagen. Nu is er

meer sfeer en focus, ook in de relatie met de ouders. Er was een koffieochtend waarop een conflict ontstond met een dominante ouder. Die ouder trok zich terug. Ouderbetrokkenheid blijft een punt van zorg. De medezeggenschapsraad is sinds dit schooljaar stabiel. De school werd een aantal jaar geleden als zwak beoordeeld, maar kreeg binnen een halfjaar na het aantreden van Donders een voldoende van de inspectie.

Het werven van leraren is lastig vanwege het lerarentekort. Bij de Buurtplaats, een andere school uit de koepel in de Schilderswijk, zijn zoveel leraren weggegaan dat de school mogelijk moet sluiten. Met de gesubsidieerde STIP-banen vanuit de gemeente heeft Donders wisselende ervaring. Sommige deelnemers zijn supergoed, maar deelnemers die problemen creëren, kosten veel tijd, geld en energie.

De Petrus Dondersschool is een Brede Buurtschool en werkt volgens de sociaal-emotionele methode *De Vreedzame School*. Per klas zijn leerlingen aangewezen met gele hesjes die kunnen bemiddelen bij conflicten tussen leerlingen. Ook werkt de school met het Leerkansenprofiel (LKP) waarin leerlingen zes uur per week extra vakken krijgen zoals muziek, dans, drama, koken, creatief en wetenschap & techniek. Het tuinieren is erbij ingeschoten, omdat er geen mensen zijn om de moestuin te onderhouden. Leerlingen zijn zelf de eigenaar van hun leerproces en geven in een persoonlijk ontwikkelingsplan aan wat ze willen leren. Sommige leerlingen gaan in het weekend naar de Escamp University. Uit de evaluatie van de Haagse Hogeschool blijkt dat dat leidt tot meer maatschappelijke betrokkenheid.³¹ Een effect op de leerprestaties ziet de directeur echter nog niet.

Taalachterstanden worden weggewerkt door middel van klankonderwijs. Ook is er een taalbeleidsplan. De regel dat iedereen op school Nederlands moet spreken, heeft de school losgelaten. Uit onderzoek blijkt dat het geen kwaad kan als leerlingen elkaar in elkaars taal wat uitleggen. Ook ouders die onderling met elkaar in de eigen taal spreken,

laat de directeur in hun waarde. Maar als een ouder luidkeels op het schoolplein staat te bellen in een vreemde taal zegt de directeur er wel wat van.

De directeur heeft moeite met de ingewikkelde subsidieformulieren van de gemeente. Het kost veel tijd om die in te vullen, terwijl hij die tijd liever besteedt aan het begeleiden van de leraren. Het schoolgebouw is inmiddels zestig jaar oud en zou best vervangen of vernieuwd mogen worden. Ook zou de gemeente wat mogen doen aan de onveilige sfeer in de wijk Vrederust. Gelukkig is de supermarkt vernieuwd en is de wijk groener geworden. Maar het verdwijnen van lunchtentjes en de komst van shisha-lounges met afgeplakte ramen komt de wijk niet ten goede. De school ziet dat de methodiek van de Vreedzame Wijk zorgt voor een veiligere omgeving in de wijk. Ouders, wijkbewoners, de winkels, sportverenigingen en de scholen spreken door de methode 'dezelfde taal'. Voor de kinderen zorgt dit voor meer voorspelbaarheid.

De ondernemers: kom uit het gemeentehuis en kijk in de praktijk wat er nodig is

Traub Stuc is een praktijkopleidingscentrum in Moerwijk waar jonge mensen het vak van stukadoor leren. Traub Stuc heeft een vestiging in Den Haag en Breda. In Den Haag zat het bedrijf in een voormalig tandtechnisch laboratorium en in een aantal gehuurde rijtjeshuizen. Het bedrijf is inmiddels zo gegroeid dat ze zijn verhuisd naar een bedrijfsverzamelgebouw in Zichtenburg waar ze 1000 m² hebben in samenwerking met de Energieacademie. Het oude gebouw wordt gesloopt, want heel Moerwijk gaat op de schop.

Traub Stuc is in 1999 opgericht door de gebroeders Peet en Michel Traub. In 1994 werd Michel werkloos en is hij zich gaan omscholen bij een vakopleiding via de gemeente Delft. In 2011 zijn zij zelf een opleidingsbedrijf gestart. Peet: 'Wij zijn nu het grootste opleidingscentrum voor stukadoors in Europa. Het eerste jaar moesten we er veel geld bijleg-

gen. We begonnen met een theorielokaaltje, maar kwamen er al snel achter dat jongeren geen theorie willen leren. Nu zijn er praktijkruimtes met boxen waarvan de wanden en plafonds gestuukt en weer afgebikt worden.' Naast praktijkjongeren richt Traub Stuc zich ook op oudere zij-instromers, statushouders, werkzoekenden en vroegtijdig schoolverlaters zonder startkwalificatie. Ze nemen iedereen aan. Peet: 'Als je van een drol een gebakje kunt maken, dan is dat leuk.'

In heel Moerwijk, een kwetsbare wijk met 21.000 inwoners, is budget voor twee fulltime opbouwwerkers

Het bedrijf werkt samen met lokale overheden en regionale onderwijsinstellingen, zoals De Einder en ROC Mondriaan. Zo hebben ze net met de gemeente een contract getekend om zestig mensen op te leiden. De jongeren uit de Schilderwijk, Transvaal en Zuidwest zijn vaak werkloos en kansarm en leren in een beschermde omgeving, waar ze opdrachten uitvoeren. Ook wordt er veel aandacht besteed aan omgangsvormen en werkmoraal.

Sommige jongeren moeten ze heropvoeden. Daar nemen ze bij Traub Stuc ook de tijd voor. Zoals voor een jongen die zich op het werk ongecontroleerd gedroeg. Tijdens een gesprek bleek dat zijn vader was overleden. Veel jongens slepen onzichtbare tragiek met zich mee, zoals een zieke ouder of ouders die rond moeten komen met € 5 eetgeld per dag. Als stukadoors komen ze bij mensen thuis en zien ze de armoede in de krotwoningen. Maar een groot probleem vormt ook het vocht en de schimmel als gevolg van verkeerde isolatie in de nieuwbouwhuizen.

Voor Peet en Michel Traub was het werken met jongeren met zulke diverse achtergronden een hele cultuurschok. Peet: 'Het maakt me niet uit of ze Jan of Ali heten, als ze maar aan het werk gaan. We hebben een Surinaamse opleider, die ook voor ons kookt. Ik ben dol op Surinaams. Van een Marokkaanse leerling kreeg ik bij het offerfeest een zak met schapenhersenen. Dat vond ik minder.'

De opleiding duurt zes tot negen maanden. Sommige deelnemers hebben wel negen tot elf maanden nodig om het vak onder de knie te krijgen. De eerste twee maanden worden deelnemers werkfit gemaakt en dan is er twee keer een periode van drie maanden met opleiding die eindigt met een praktijkexamen. Traub Stuc monitort een jaar lang waar mensen terechtkomen nadat ze zijn uitgeplaatst en begeleidt de leerlingen naar hun nieuwe werkgever. In de bouw komt vrijwel iedereen aan de slag. Toch is het niet makkelijk voor deelnemers om voldoende financiering te vinden voor de opleiding bij Traub Stuc. De gemeente wil in veel gevallen maar twee tot drie maanden van de opleiding financieren. De opleiding is ook relatief duur door de gebouw- en materiaalkosten.

De gebroeders Traub hebben wisselende ervaringen met de gemeente. Met de ene wethouder verloopt de samenwerking beter dan met de andere. Ambtenaren denken veelal vanuit een papieren werkelijkheid en komen naar hun beleving nauwelijks het gemeentehuis uit om in de praktijk te kijken wat er nodig is.

De wethouder: zittende bewoners betaalbare woningen bieden

De nieuwe PvdA-wethouder Martijn Balster komt veel in de wijk om te kijken wat er nodig is. Tijdens de collegeonderhandelingen heeft hij zich hard gemaakt voor extra geld voor betaalbare woningbouw en stedelijke vernieuwing in Den Haag Zuidwest: 'Een wijk van vijftig jaar oud verdient groot onderhoud. Dat kan alleen samen met de bewoners door

te werken aan sociale samenhang en met flink wat geld. Als je dat niet doet en de woningvoorraad is goedkoop en beweegt naar de goedkoopste van de stad, dan krijg je een overconcentratie van problemen en probleemgroepen. Dat proces is versterkt nadat het Rijk geen geld meer uittrok voor de wijkaanpak. De crisis bracht alle herstructureringsplannen tot stilstand en dit viel lokaal onvoldoende te compenseren. Daar komt nog een recente kaalslag in het welzijnswerk bij.'

Het vorig college verliet volgens Balster het pad van 'samen de stad maken' en ging op het spoor zitten van bouwen voor kapitaalcrachtige mensen van buiten de wijk: 'Mengen moet zeker ook, maar je zult mensen in de wijk ook perspectief moeten bieden. Voorwaarden voor herstel zijn een stevig fysiek en sociaal investeringsprogramma en intensieve betrokkenheid van en participatie door wijkbewoners.' Balster wil een hoopvol perspectief bieden voor nieuwe, maar zeker ook voor zittende bewoners. Hij streeft ernaar om in Zuidwest tot een programma te komen met forse cofinanciering vanuit de Rijksoverheid.

Een punt van zorg is voor Balster de staat van de Haagse woningcorporaties: 'Vestia zit stevig in Zuidwest en kan al jaren niet meer investeren. De crisis is een beetje gedempt doordat de gemeente met een wijkontwikkelingsmaatschappij een deel van de herstructurering heeft gered nadat Vestia in de problemen kwam. Het onderhoud is zeer gebrekkig en de huren stijgen meer dan bij andere corporaties. Dat heeft grote gevolgen voor huurders in Zuidwest. In het algemeen is de investeringscapaciteit van corporaties in onze regio het laagst. Dat verklaart zeker ook het afglijden van Zuidwest.'

Tot slot

Hoe kan Den Haag Zuidwest de sociale binding versterken? Den Haag Zuidwest raakt veel sociale cohesie kwijt, doordat mensen met wie het net wat beter gaat niet in de wijk kunnen blijven wonen. Bij sloop- en nieuwbouwprojec-

ten in de wederopbouw wijken komen mensen niet terug, omdat het proces te lang duurt en mensen elders al gewend zijn geraakt.³² In 2019 hebben de Rijksoverheid en de gemeente een Regio Deal en woondeal gesloten om de neerwaartse spiraal in Den Haag Zuidwest te doorbreken. Het doel is, zoals eerder gezegd, om de sociale cohesie, de sociaaleconomische positie en leefbaarheid op te stuwen in de richting van het gemiddelde van Den Haag.³³

Op dergelijke ambitieuze doelen reageren actieve bewoners en professionals uit de wijk met terughoudendheid. Zo'n € 15 mln aan budget via de Regio Deal is een beperkte investering in vergelijking met Rotterdam Zuid waar de Rijksoverheid en de gemeente samen € 260 mln investeren en al jaren samenwerken. Ook zijn mensen terughoudend op grond van de eerdere actieplannen en beloftes van de gemeente.

Incidenteel extra geld kan structurele achterstanden niet wegnemen. Daarvoor zijn de problemen te hardnekkig. Net als bij het Nationaal Programma Rotterdam Zuid is er in Den Haag Zuidwest behoefte aan een lange termijn investeringsprogramma. Het Rijk en de gemeente Den Haag hebben ook aangegeven te streven naar een bijzondere Rijksstatus voor Den Haag Zuidwest en te werken aan een meerjarig partnerschap voor de stedelijke vernieuwing en verdichting.³⁴ Langdurige investeringsprogramma's zijn ook elders in Nederland noodzakelijk om verschil te maken met een permanente wijkaanpak.

De schade die stilstand in dit soort kwetsbare wijken aanricht, toont volgens sommigen met terugwerkende kracht het gelijk van de Vogelaar-aanpak.³⁵ En volgens anderen het ongelijk van de verhuurdersheffing.³⁶ Het toont in ieder geval het belang van krachtige woningcorporaties en welzijnsorganisaties. Nadat eerst de klad gekomen was in de herstructurering, is er nu weer geld voor investering en vernieuwing. De overheid probeert met woondeals vooral mensen uit de middenklasse van buiten de wijk aan te trekken. Maar het is ook van belang dat bewoners

en hun kinderen een wooncarrière kunnen maken in hun eigen buurt. Dat beschermt de sociale verbanden die er nog zijn en voorkomt dat de wijk een doorgangshuis wordt.³⁷ Het vervangen van oude woningen door nieuwbouw heeft vaak ingrijpende gevolgen voor de sociale cohesie in een buurt. Als bewoners niet terug kunnen keren, verdwijnen bestaande netwerken.³⁸ Daarom zijn er meer betaalbare woningen nodig voor de bewoners in de wijk.

Het is daarbij ook van belang om de lessen van voormalig wethouder Adri Duivesteijn ter harte te nemen en te zorgen voor voldoende eigenaarschap van mensen.³⁹ Herstructurering kan een gunstig effect hebben op de sociale cohesie bij de verkoop van sociale huurwoningen, wanneer de bestaande bewoners het eigendom van hun woning krijgen. Het idee hierachter is dat eigenaren meer investeren in hun woning en de woonomgeving. Bij zowel de herstructurering als de verkoop van sociale huurwoningen ziet het Sociaal en Cultureel Planbureau ook gunstige effecten in relatie tot de criminaliteit, onveiligheidsbeleving en de tevredenheid van bewoners met de woonomgeving.⁴⁰

Het is voor bewoners en professionals van groot belang dat de overheid zich opstelt als een betrouwbare partner. Ambtenaren en bestuurders dienen langdurig betrokken te zijn bij de samenlevingsopbouw in de wijk en niet elke paar jaar te wisselen. Ze moeten niet alleen oog hebben voor vastgoed, maar ook voor het sociaal weefsel in de wijk. De vaste wijkprofessionals dienen niet afhankelijk te zijn van losse projectsubsidies en voldoende tijd te krijgen om te investeren in de relatie met kwetsbare mensen.

Van burgers kan de gemeente niet verwachten dat ze professionele businessplannen schrijven als ze sociale initiatieven willen nemen. Het beroep op de eigen verantwoordelijkheid moet gebaseerd zijn op realistische vooronderstellingen over gedrag van mensen in kwetsbare leefomstandigheden.⁴¹ Of om met de stukadoors te spreken: kom uit het gemeentehuis en kijk in de praktijk wat er nodig is.

Den Haag Zuidwest zal het Haagse gemiddelde niet snel gaan benaderen. Net zo min als Tilburg Noord zo wordt als Tilburg of Utrecht Overvecht wordt zoals Utrecht. Maar met goede voorzieningen, professionele netwerken en betrokken vrijwilligers kunnen deze kwetsbare wijken wel meer mensen aan zich binden. De wijkwethouder staat voor de opgave om bij het verder ontwikkelen en uitvoeren van de meerjarenplannen samen te werken met de vrijwilligers en professionals uit de wijk en het eigenaarschap van bewoners te versterken. Ze

kunnen daarbij alle steun van de rijksoverheid gebruiken.

Dank gaat uit naar alle mensen die een bijdrage hebben geleverd aan de reportage door openhartig te spreken tijdens de werkbezoeken van de gemeenteraadsleden van de PvdA Den Haag. In het bijzonder gaat dank uit naar Chantal Linnemann, Martijn Balster, Hans van Daal, Janneke Holman en Mikal Tseggai van de PvdA Den Haag voor hun hulp, observaties en commentaar.

Noten

- 1 Kompagnie, A. (2019, 24 april). 'Bewoners Den Haag Zuidwest voelen zich vergeten en proberen de wijk te verlaten'. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/den-haag/bewoners-den-haag-zuidwest-voelen-zich-vergeten-en-proberen-de-wijk-te-verlaten~a43e3eca/>
- 2 Op basis van een verslag van Chantal Linnemann
- 3 Derks, B. (2018, 17 oktober). 'Den Haag Zuidwest snakt naar aandacht. En een paar miljoen euro.' *De Volkskrant*, Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/den-haag-zuidwest-snakt-naar-aandacht-en-een-paar-miljoen-euro~bf2b4022/>
- 4 Baron, R. (2018, 15 januari). *Naar een ongedeelde stad*. Geraadpleegd van <https://www.platformstad.nl/ongedeelde-stad-anno-2018/>
- 5 Gemeente Den Haag. (2019). *Startdocument Regiodeal Den Haag Zuid-West*. Geraadpleegd van https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/7348270/1/RIS301876_bijlage_1_Startdocument_Regiodeal_Den_Haag_Zuid-West
- 6 Zie ook: Daal Warries Architecten. (2016). *Escamp 2040, Escampologisch dichterbij Den Haag*. Geraadpleegd van <http://www.daalwarriesarchitecten.nl/escamp-2040-escampologisch-dichterbij-den-haag-2/>
- 7 Kompagnie, A. (2019, 24 april). 'Bewoners Den Haag Zuidwest voelen zich vergeten en proberen de wijk te verlaten'. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/den-haag/bewoners-den-haag-zuidwest-voelen-zich-vergeten-en-proberen-de-wijk-te-verlaten~a43e3eca/>
- 8 Gemeente Den Haag. (2015). *Onderzoek naar bestedingen en effecten van het krachtwijkenbeleid 2008-2014*. Geraadpleegd van https://denhaag.raadsinformatie.nl/modules/13/overige_bestuurlijke_stukken/68837
- 9 König, E. (2019, 11 oktober). 'Vestia komt 180 miljoen te kort voor volkshuisvesting'. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd van: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/11/vestia-komt-180-miljoen-te-kort-voor-volkshuisvesting-a3976415>
- 10 Kompagnie, A. (2019, 24 april). 'Bewoners Den Haag Zuidwest voelen zich vergeten en probe-
- ren de wijk te verlaten'. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/den-haag/bewoners-den-haag-zuidwest-voelen-zich-vergeten-en-proberen-de-wijk-te-verlaten~a43e3eca/>
- 11 Ibid.
- 12 Bokhorst, M. (2018). Van Bezuidenhout tot Bouwlust. *Socialisme & Democratie*, 75(2). Geraadpleegd van <https://www.wbs.nl/publicaties/van-bezuidenhout-tot-bouwlust>
- 13 Coalitie Gemeente Den Haag. (2019). *Samen voor de stad Coalitietakkoord 2019-2022*. Geraadpleegd van https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/8273586/1/Bijlage_Samen_voor_de_stad_coalitieakkoord_2019_2022
- 14 Rusinovic, K., et al. (2020). *Berichten uit een stille stad. De maatschappelijke impact van COVID-19 in Den Haag*. p. 33. Geraadpleegd van <https://www.dehaagsehogeschool.nl/docs/default-source/documenten-onderzoek/expertise-centra/governance-of-urban-transitions/rapport-berichten-uit-een-stille-stad-def.pdf>
- 15 *Wijkrapport krachtwijk Zuidwest demografie*. Geraadpleegd van <https://denhaag.incijfers.nl/jive>
- 16 Gemeente Den Haag.

- (2019). *Verkenning Den Haag Zuidwest*, p. 8. Geraadpleegd van <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/7638235/1>
- 17 Lammerding, E. (2018, 4 juni). *Steeds meer Polen in Escamp: Pierogi eten op de Leyweg*. Geraadpleegd van <https://www.denhaagcentraal.net/citylight/lifestyle/steeds-meer-polen-in-escamp-pierogi-eten-op-de-leyweg/>
 - 18 Gemeente Den Haag. (2011). *Gezondheid in de krachtwijken. Gezonde wijkenanalyse Haagse Krachtwijken*. Geraadpleegd van <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/3328259/1/RIS180644a>
 - 19 Informatie Wijk 36 Moerwijk. (z.d.). Geraadpleegd van <https://allecijfers.nl/wijk/wijk-36-moerwijk-den-haag/>
 - 20 Gemeente Den Haag. (2019). *Startdocument Regiodeal Den Haag Zuid-West*. Geraadpleegd van https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/7348270/1/RIS301876_bijlage_1_Startdocument_Regiodeal_Den_Haag_Zuid-West
 - 21 Ibid.
 - 22 Gemeente Den Haag. (2019). *Verkenningen en vervolgstappen Den Haag Zuidwest*. Geraadpleegd van <https://denhaag.raadsinformatie.nl/modules/13/Overige%20bestuurlijke%20stukken/512655>
 - 23 Gemeente Den Haag. (2019). *Verkenning Den Haag Zuidwest*, p. 11. Geraadpleegd van <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/7638235/1>
 - 24 Kraaijeveld, M. (2019, 23 mei). Den Haag Zuidwest gaat ingrijpend op de schop: 10.000 betaalbare huizen erbij, géén hoogbouw. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/den-haag/den-haag-zuidwest-gaat-ingrijpend-op-de-schop-10-000-betaalbare-huizen-erbij-geen-hoogbouw~a2addff3/>
 - 25 Coalitie Gemeente Den Haag. (2019). *Samen voor de stad Coalitietakkoord 2019-2022*. Geraadpleegd van https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/8273586/1/Bijlage_Samen_voor_de_stad_coalitieakkoord_2019_2022
 - 26 Gemeente Den Haag. (2020, 19 februari). *Moerwijk-Oost in ontwikkeling: verbeteren van de wijk*. Geraadpleegd van <https://www.denhaag.nl/nl/in-de-stad/wonen-en-bouwen/moerwijk-oost-in-ontwikkeling-verbeteren-van-de-wijk.htm#>
 - 27 Paragraaf op basis van een verslag van Chantal Linne-mann.
 - 28 De Kinderwinkel Den Haag. *Knooppunt Kerken en Armoede*. Geraadpleegd van <https://www.knooppuntkerkenenarmoede.nl/de-kinderwinkel-den-haag/>
 - 29 Heimgartner, R. (2019, 5 februari). *Wethouder de Mos: "Sportkwartier moet Escamp weer aan het bewegen krijgen"*. Geraadpleegd van <https://denhaagfm.nl/2019/02/05/wethouder-de-mos-sportkwartier-moet-escamp-weer-aan-het-bewegen-krijgen/>
 - 30 Op basis van een verslag van Martijn Balster.
 - 31 De Haagse Hogeschool. (2019). *De weekendschool als motor voor sociale mobiliteit?* Geraadpleegd van <https://www.dehaagsehogeschool.nl/docs/default-source/documenten-onderzoek/lectoraten/public-governance/schilderswijk-escamp-university.pdf>
 - 32 Baron, R. (2019, 7 september). *Den Haag Zuidwest. Bijeenkomst PvdA Den Haag* [Presentatieslides].
 - 33 Gemeente Den Haag. (2019). *Startdocument Regiodeal Den Haag Zuid-West*. Geraadpleegd van https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/7348270/1/RIS301876_bijlage_1_Startdocument_Regiodeal_Den_Haag_Zuid-West
 - 34 Ministerie van Algemene Zaken. (2019, 13 juni). *Kamerbrief woondeal zuidelijke Randstad*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/06/13/kamerbrief-woondeal-zuidelijke-randstad>
 - 35 van der Lans, J. (2019, 12 september). *Het gelijk van Vogelaar*. Geraadpleegd van <https://www.socialevraagstukken.nl/het-gelijk-van-vogelaar/>
 - 36 Rosenberg, H. (2020, 15 mei). *Interview met wethouder Martijn Balster over problemen in de huursector*. Geraadpleegd van <https://www.denhaagcentraal.net/nieuws/economie/wethouder-martijn-balster-over-huursector-aanpak-woningnood-vergt-meer-sturing/>
 - 37 Baron, R. (2018, 15 januari). *Naar een ongedeelde stad*. Geraadpleegd van <https://www.platformstad.nl/ongedeele-stad-anno-2018/>
 - 38 Custers, G., & Glas, I. (2019). Vier adviezen voor een leefbare stad. *Socialisme & Democratie*, 76(6). Geraadpleegd van <https://www.wbs.nl/publicaties/vier-adviezen-voor-een-leefbare-stad>
 - 39 Zie ook: <https://www.adri-duivesteijn.nl/category/publicaties/>
 - 40 Wittebrood, K., Permentier, M., & Pinkster, F. (2011). *Wonen, wijken & interventies: krachtwijkenbeleid in perspectief*. Den Haag: SCP.
 - 41 WRR. (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Geraadpleegd van <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen>

A.L. Snijders

Samen aanwezig

Sinds kort ken ik Yann Queyraud, tuinman. Hij helpt me in m'n verwilderde tuin. Hij is in Bretagne geboren en na zijn jeugd in de Pyreneeën gaan wonen, hoog in de bergen, met een groep mensen die aan de moderne wereld willen ontsnappen. Daar ontmoette hij bij een cursus geweldloze communicatie een Nederlandse vrouw met wie hij een gezin stichtte. Met haar en de kinderen is hij tien jaar geleden naar haar vaderland verhuisd en nu sta ik met hem in de tuin die mij in zijn greep heeft. Hij spreekt beter Nederlands dan ik Frans, maar samen kunnen we elkaar zonder moeite Europeanen noemen. Hij komt niet alleen in de tuin, hij bezoekt mij ook in mijn werkkamer die grote gelijkenis toont met de tuin. Hij werpt een blik op mijn grote tafel, vol papier, pennen, inkt, boeken, zakdoeken, mappen, plakband, scharen. Zijn blik valt meteen op een kleine, weggekropen dichtbundel van René Char, *Samen aanwezig*, Meulenhoff, 1974. Hij houdt van deze dichter, hij heeft hem gelezen op school, in Frankrijk wordt poëzie ernstig genomen. Hij vraagt enthousiast of ik hem in het Frans lees. Ik zeg hem kleintjes dat m'n schoolfrans niet toereikend is, maar dat de vertaling van C.P. Heering-Moorman mij prachtig lijkt.

Loop van het leem

Zie goed, gij felle deurwachter, van ochtendstond tot ochtend,
 Hoe de bezeten braamstruiken hun lange loten kringelen,
 Hoe de aarde ons in haar afwezig staren verder zweept
 Hoe pijn tot ongenueerde krekelsang verstart,
 En hoe een god zich slechts verheft
 Om van wier woord zich tot het levend water richt
 De dorst te laten zwellen.

Verheug u dan, mijn lief, op wat ons toevalt, straks,
 Want deze dood sluit de gedachtenis der liefde
 Niet toe.

Later op de dag, als hij de tuin als een kapper heeft getrimd en vergeten plekken weer toegankelijk heeft gemaakt, lees ik de laatste zin van de bundel, geschreven 4 juni 1972.

'Zwaluw, wakker werktertje dat de topjes van het gras afstof, een roos gladstrijken, weet je, dat zou ijdelheid der ijdelheden zijn.'

S&D online lezen

Abonnees van S&D kunnen de meest recente artikelen direct online lezen.

Wilt u S&D online lezen en/of per mail geattendeerd worden op nieuwe artikelen? Geef dan uw naam en e-mailadres aan ons door via send@wbs.nl. Wij sturen u vervolgens de gegevens toe waarmee u een account kunt aanmaken op de website van de Wiardi Beckman Stichting.

- 3 **Redactioneel** Economie is zoveel meer dan het bnp
- 4 **Column Marijke Linthorst** Erkenning
- 5 **Twan van Lieshout** Eigenbelang én Europese solidariteit
- 13 **Maarten Keune & Paul de Beer** Van winst en consumptie naar publieke diensten
- 17 **Robert Kleinknecht** Een kritisch bedrijvenbeleid kan duurzame groei bevorderen
- 24 **Marius Kat & Paul Tang** De weg naar buiten: naar een actievere overheid
en minder macht voor aandeelhouders
- 31 **André Knottnerus** Zet volksgezondheid en economie niet tegenover elkaar
-
- 42 **Alyt Damstra** De media als spelverdeler: over partijen, issues en eigenaarschap
- 50 **Annemarie Kok** Koester de indirecte democratie
-
- 55 **Column Arjan Miedema** Een weg vooruit met zekerheid voor jongeren
- 56 **Meike Bokhorst** Den Haag Zuidwest heeft een lange adem nodig
- 74 **A.L. Snijders** Samen aanwezig